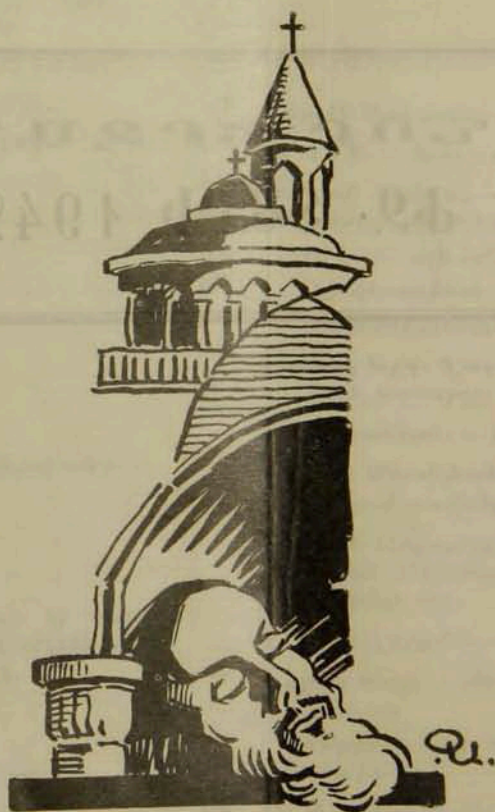

ԱՄԻՆ

ԱՄԱՍԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿՄԼ - ԳՐԱԿՄԼ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿՄԼ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

1942

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ

ԺԶ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1942

U.S. - U.S.R.

ፀሐሐ 3-4

ԽՄԲԵԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՍՓԻՒՆԶԸ

(ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ)

9.

Ընդհանուր համայնական խնդիր է հայ եկեղեցին հակառակ իր ներքին և արտաքին նպաստաւոր հանգամանքներուն՝ թէ՛ իրրե հարուստ աւանդաբանք մեր հոգեկան արժէքներուն, և թէ՛ զանոնք կարելի ընելու իր վայելած վարկին, կը մնայ աժգոյն՝ սփռուքի բոլոր կեդրոններու մէջ, մեծ պատերազմէն ի վեր, և այս պարագան մեր ներքին ճակատի զլիսւոր աղէտներէն մին է անտարակոյս։ Այս սոցերը հեռու են մեր եկեղեցւոյ գրուածքը ընելէ, եւ անոր անցեալ գերն ու արժէքը ~~անհայտ~~ անդամ մըն ալ հաստատել։ մեր պատմութիւնը մեծ յուշարձանն է այդ իրադէպերուն, որոնք աւելի քան խօսուն և սրտառուչ են։ Ինչ որ պիտի ուզէինք այս սոցերով ըսել, այդ կը վերաբերի այն անպիտոյ տրամադրութեան, աւելի ճիշդ՝ հոգեվիճակին, որմէ կը գլխաւորուի մեր եկեղեցին իր զաւակներէն, մասնաւանդ այս վերջի քառորդ դարու ժամանակամիջոցին։

Անշուշտ բազմաթիւ պատճառներ կը միջամտեն կազմաւորելու համար այս սառն անտարբերութիւնը։ Արհաւիրքն ու զարհուրանքը զոր արդար մեր ժողովուրդը ապրեցաւ, կամ աւելի ճիշտ ապրելու հարկաւորեցին զինք, իր ահաւոր անկարելիութեամբ, տակաւին կը հեզնէ մեր մտքին կարելի սահմանները զայն կարենալ ընդգրկելու։ Մեր հոգին չէ պաղած դեռ թափուած արիւնէն հարազատներուն, և մեր աչքերը կը պահեն սահմակեցուցիչ տեսարանները մեծ եղբարխապին՝ երբեք պատահած մարդկային պատմութեան մէջ, եւ այս րպիւրը՝ Աստուծոյ արդար արեւին տակ։ Արդարացում չէ որ կը փորձենք այս տողերով, ժ՛շ ալ մեր ժողովուրդի հոգեմիճակը երեսելու ճիշդ, այլ մասնաշեղծութիւններ, որոնք մեզմէ շատերուն մէջ կ'ապրին դեռ, և կը մեծնան՝ ազատելու, անհետելու փոխարէն։ Չենք յիշեր տակաւին այն տարագէմ զազափարները որոնք ժի՛. գարու փառքը կազմեցին, մարդոց միաբնին մէջ խորտա-

կելով բոլոր տաճարները երբեմնի նուիրականութեանց։ Հարցուի թերևս թէ մեր եկեղեցին ի՞նչ բրաւ այս աւերը դարմանելուն ի խնդիր։ Այս հարցումին պատասխանը որքան եկեղեցիին, նոյնքան աւելի ժողովուրդին կը վերաբերի սակայն։

Ժամանակէ մը ի վեր Հայ եկեղեցիով զբաղողներու միակ օրակարգը կը կազմէ Հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը։ Կարգ մը հեղինակաւոր հոգևորականներ ու աշխարհականներ զբաղեցան այս հարցով, առանց սակայն որոշ եզրակացութիւններու յանդելու։ Ոմանք զայն շատ բարդ և բազմադէմ գտան, ու պահանջեցին որ անոր մօտեցուի աւելի աչալուրջ եւ խնամոտ ձեռնուժով։ Ուրիշներ շեշտեցին ժողովուրդի կրօնական դաստիարակութեան, եկեղեցակա-նութեան պատրաստութեան, Ս. Գրքի թարգմանութեան եւ Ծիսարանի փոփոխութեան պէտքը, մնալով սակայն իրենց մատնանշումներուն մէջ ընդհանուր և վերացական։ Իսկ շատեր ալ կը շեշտեն վարչական կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութիւնը։ Ասոնք զազափարներ են, որոնք ամէն ժամանակ և ունէ հաստատութեան շուրջ կարելի է բանաձևել, և ճիշտ այս պատճառով ըսուած են նաև մեր եկեղեցւոյ համար, անարդիւնք մնալու ճակատագրուած։

Մեր եկեղեցին իրագործած է դեր մը անցեալում, եւ պարտք մ'ունի կատարելիք նաև մեր օրերու կեանքին մէջ։

Պատճառները որոնք վերը յիշուեցան, կեանքի բերումներ են առաւելաբար, հետևաբար ժամանակաւոր. անշուշտ ունէ հաստատութիւն, որ ժողովուրդի կեանքին հետ սերտիւ կապուած է, եթէ զուգընթաց չի քալեր կեանքի և ժամանակին հետ, շատ բան կը կորսնցնէ իր այժմէութենէն։ Հոս չենք ուզեր ըսել, թէ ժամանակով պայմանաւորուած այդ յառաջդիմութիւնը մաս կը կազմէ՞ մեր ժողովուրդի կեանքին. եւ մեր եկեղեցին արդեօք ե՞տ մնացած է իր ժողովուրդէն, զայն դաստիարակելու եւ առաջնորդելու իր դերին մէջ։ Ասոնք հարցեր են որոնք առնուազն կարօտ են ստուգումի։ Թերեւս մերինները իր ճիշտ իմաստին մէջ չեն տեսներ պատկերը զոր կ'ընծայէ Քրիստոնէական եկեղեցին իր երկու մեծ հատուածներուն ալ վրայ։ Յաւիտենապէս հինցած թուող հարցեր, այսօր կենդանի գաղափարագրութիւնն են մեծ ժողովուրդներու, զէթ անոնց մէկ որոշ եւ յառաջաւոր տարրերուն։ Կ'ականարկենք Հռոմէական եկեղեցւոյ հզօր ճիւղին, որո՞վ՞ արդի մտածումը, ընկերային կարգերը, նոյնիսկ արուեստը կը մնան տողորուած և յաւէտ կենդանի։

Նոյնը միւս ճակատին վրայ, ուր կը փորձուի Աւետարանի ոգին լրիւ արդիացումը, անշուշտ ոչ նոր աստուածաբանութեամբ մը, բայց ոգեղէն արժէքին նոր կերպարանաւորմամբ։ Ինչ որ անոնց մօտ է իրական, պատճառ չկայ որ մեզի համար չըլլայ առնուազն փորձելի։

Լայն բացինք փակագիծը, ընելու համար մատնանշումներ միայն խնդիրներու՝ որոնք իբրև փրկութեան դօտիններ կ'առաջարկուին, ժամանակէ մը ի վեր, մեր եկեղեցւոյ։ Չենք վերլուծեր զանոնք. այդ մասին արդէն զբաղա-նութիւն մը գոյութիւն ունի, և կրնայ խնդիրը լրջօրէն չզգացողներուն իբրեւ փաստ ծառայել։

Այս ընդհանուր եւ տխուր հեռանկարներուն առջև, դալուքներու մէջ գործող մամուլը յաճախ կ'անդրադառնայ եկեղեցւոյ կազմակերպման և դերին,

շատ անգամ զժգոհութիւն մը կամ պարտաւ մը արձանագրելու սիրոյն միայն : Ընտանիքը , զպրօքը , մամուլը և ասոնց ի նպաստ զոյաւորուած անտեսութիւն մը , ըսինք թէ շատ բան կը փրկեն մեր ամէնօրեայ կորուստներէն , սակայն բոլորը միասին պիտի չկրնան իրագործել ա՛յն , ինչ որ կը սպասուի Հայ եկեղեցիէն , եթէ այս վերջինը ինքզինքը հանդերձած , իր դերին անցնի : Եւ այս աննշուած է մեծ չափով մեր ժողովուրդի զգալու եւ մտածելու կերպին , իր եկեղեցւոյ նկատմամբ :

Յուշագրեցինք այս բոլորը , զալու համար բուն ըսելիքին որ մեր կարծիքով եթէ ոչ միակ , զէթ զլիսաւոր պատճառը կը կազմէ եկեղեցւոյ այրիացումին , և մեր ժողովուրդի անտարբերութեան , աւելի զօրաւոր բառով մը՝ հոգեկան ապահարդանլին : Ոմանք՝ և քիչ չէ թիւը այդպիսիներուն , եկեղեցւոյ նկատմամբ զգացուած այս անտարբերութիւնը կը վերագրեն՝

Ա . Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան՝ իր կոշումին , ուսման , և վայել կենցաղին ու ապրուստին մէջ չըլլալուն :

Բ . Եկեղեցին իր բեմով , իր մամուլով և իր հովուական հոգածութեամբ ներկայի զգացուած պէտքերը դիմաւորել չկարենալուն , այսինքն առաքելութեանը մէջ իր թերացումին :

Գ . Հայ եկեղեցւոյ պաշտամունքի լեզուն , տեղութիւնը և վայելչութիւնը անհամապատասխան կը նկատեն ներկայ պահանջներուն , ժողովուրդը տաքցնելու և հրապուրելու տեսակէտէն :

Վերոյիշեալ նկատողութիւններու մէջ մեծ է ճշմարտութեան բաժինը , սակայն արտաքին այս երևոյթներով պայմանաւորուած չէ ամբողջ ճշմարտութիւնը , վասնզի այդ բոլորը զոյութիւն ունէին և ունեցած են նոյն իսկ այն շրջաններուն , երբ ամէն ինչ էր եկեղեցին : Արտաքին մեր շուրջի աշխարհը իր նոր դիմայեղումներով անշուշտ թէ ազդեցութիւն մը ունեցած պէտք է ըլլայ , բայց տարանջատ մեր մտածողութիւնը աւելի ներքին ճակատներու վրայ է :

Պէտք կը զգանք բանալ այդ ճակատներուն նկարագիրը : Մէկդի ձգելով այն տարրերը որոնք ընկերային վարդապետութեանց ցուցմունքներով ինքնաբերաբար կռնակ են դարձուցած մեր եկեղեցիին , դժուար չէ խոշոր յայտարարներու վերածել հայ հասարակութիւնը սփռուքի մէջ : Ասոնցմէ թիւով ու տարողութեամբ ամենէն ուշագրաւը կուգայ միջին զանգուածէն , անկէ որ կէս դար առաջ միատարր ամբողջութիւն մըն էր Հայ ժողովուրդ անունով , պարզուկ բանորէն մինչև պետական աւագ պաշտօնատարը , իր մէջ նոյն ոգին հազորդ ընծայող : Այսօր այդ զանգուածը կը յիշէ թէ եկեղեցի մը ունի , ուր կը դիմէ տաղաւարներու , ննջեցեալի արարողութեանց , հարսնիքի , և ծնունդի պաշտօնական տոխիթներով : Քանակով և որակով պատկառելի այս տարրը թերեւս պահեստն է Հայ եկեղեցւոյ , բայց այսօր անօգտադործելի :

Ասկէ վերջ երկրորդ աստիճանով ուշագրաւ է կազմակերպուած կուսակցականութիւնը , որ ունի տեսելու , մտածելու ուրոյն եղանակ , եւ կը պատկանի իր ժողովուրդին իր հասկցած կերպով : Դիրք չի բռներ իր եկեղեցիին հանդէպ , կրնայ իր ոյժերը ի սպաս դնել անոր բարիքին , բայց միշտ զերազատ համոզումներով իր ժողովուրդի ծառայութեան մէջ իր դերը այդ գերազանցութեամբ արժեւորել աշխատող : Անթիլիասի մէջ

կաթողիկոսական ընտրութեանց առթիւ պարզուած վիճակը աւելի քան պերճափօս պատկեր մըն է մտածելու այս կերպը յայտնաբերող: Հայոց ժողովուրդով պայմանաւոր կաթողիկոս մը հաստուածական զաղափարաբանութեանց պայքարին ցուցատախտակ մը եղաւ քանի մը ամիսներ առաջ: Ինչ զօրաւոր հակամարտումներով ալ բաժնուած ըլլալին մեր ժողովուրդի խաւերը, պարտաւոր էին լռեցնել իրենց ներսը այդ գծաւորութեան տարրերը, և իրար հասկնալ, իրար գանել գերագոյն յղացքին մէջ, որ Սիւրիոյ Հայոց հայրապետութիւնն է, և որ գծրախաւ բերումներու պատճառաւ ամբողջ հայութիւնը կը շահադրուէ, անոր ալ պատկանելով:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան Անթիլիասի կաթողիկոսի և ժողովրդային ներկայացուցիչներու թեր և դէմ պատճառաբանութիւնները, արդարացումներն ու պարսաւները, եղածը ձախողանք մըն է, և այս տիւր արդիւնքին պատասխանատու են հաւասար չափով որքան Անթիլիաս՝ նոյնքան և ընարող ժողովրդ: Չենք զբաղիր երկուստեք արտայայտուած արդարացումներով և պարսաւներով. ատենք ծանօթ են ամենուն, եւ այդ բոլորը կը ծայրամիտին անգամ մը ևս ցուցադրելու մեր ներքին պղտոր ու տարանջատ զգացումներու և մտածումներու հանդէսը: Հայ եկեղեցին իր մեծագոյն տաղնապետներէն մին կ'ապրի այսօր. թափուր են կաթողիկոսական երկու աթոռները, չունինք մեր եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը ամբողջացնող ու շքաւորող եպիսկոպոսութիւնը, ապրողներու մեծ մասը իրենց հասուն ծերութիւնը կ'ապրին, հետեւաբար վտանգուելու մօտ է մեր եկեղեցական նուիրապետութիւնը: Էջմիածնի կաթողիկոսը ընարող ժողովրդ, չափաւ այս պարագան, և առիկա չափով մը հասկնալի է: Սակայն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը ընտրելու գումարուած ժողովին գերագոյն պարտքն էր զգալ այս պարագան, և ի զին ամէն զոհողութեան ընտրէր կաթողիկոսը: Կաթողիկոսական ընտրութիւնները բարիք միայն կրնային ըլլալ թէ՛ եկեղեցւոյ և թէ՛ անով հովանաւորուած ժողովուրդին, ով ալ եղած ըլլար ընտրուողը: Յիշեցինք այս պարագան, միայն տալացուցանելու համար թէ եկեղեցւոյ լքումը և անօգտագործումը իր գաւակներէն, աւելի մեր ներքին պղտոր և անհամբերաշխ վիճակներու արդիւնք է, քան մտանանշուած անբաւարարութեան, որուն մէջ եկեղեցին եւ ժողովուրդը հաւասարապէս իրենց պատասխանատուութեան բաժինը ունին:

Այս մէկ հատիկ վատտը մեր մօքէն չանցնիր շահագործել իր բոլոր տիրութիւններուն սարիքին մէջ: Կաթողիկոս մը ընտրել չլընայլը ժամանակի տաղնապ մը չէ անշուշտ, ոչ ալ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հարցին մէջ խտրունի խրամատ մը: Այս վրիպանքը գինն է մեր հոգեկան քիչ մը ընդհանուր պղտորումին, դարաւոր այն մօքի վիճակին որ արժած է մեզի մեր գեղեցիկ երկիրը, և զուցէ պիտի արժէ մեր գմայլելի ժողովուրդը, եթէ երբեք անդունդի եզրին, զգաստութեան գերագոյն ցնցում մը չկեցնէ զմեզ: Սիւրբի բոլոր մարգերուն վրայ զիրար կը բլկտենք ձայնին մէջը մեր ահաւոր առհաւութեանց: Նոր բան մը չէ որ կ'ըսենք: Բայց նոր է մեր ոտքին տակ դարերով ամուր կեցող գերագոյն կռուանին դէմ մեր ուս թօթուելը: Ահա թէ ինչո՞ւ կը համարձակինք Հայաստանեայց եկեղեցին առաջարկել իրր վերջին տալաւէն, որտառուչ սրբութիւն, որուն շուրջը կանչուէին զինադուրի, մեր կտտաղի, այլամերժ անոր-

ժակները, զիշատիչ բնագոյները, Լլար այդ եկեղեցին այն վայրը (ինչպէս էր երբեմն) ուր ժամադրուէին այս ժողովուրդին ամենէն աղնուական յատկութիւնները, ողբէն արժէքները, զմայլելի իր շինարար ընդունակութիւնները, կարճ՝ այնքան անգամներ ինքզինքը իրազօրծած, այնքան վտանգներէ իր նաւը ազատազրած խելքը, ողջմտութիւնը, պայմաններու յարմարելու իմաստութիւնը, երկինքը աչքէ չկորսնցնելու զեղեցիկ պատահականութիւնը, որոնցմով զինաւոր է մեր ժողովուրդը, և այս անգամ իր եկեղեցւոյ կազմակերպութեան շքեղ կերպարանքին մէջ, որով բոլոր ենք մեր պատմութիւնը, և հասեր այս օրերուն։

Հայաստանեայց եկեղեցին անցեալին մէջ մեր մայրը, այսօր կրկին ի վիճակի է մեր հոգեղէն, մշակութային արժէքները վերստին պատասպարելու իր ծոցին մէջ։ Անոր սպասը ընող նոր եկեղեցականութիւնը կը հաւատայ այդ դերին, եւ չի վարանիր այդ եկեղեցին մեր օրերու ամենէն ընդունակ գեալներ յայտարարելէ ողբէն, իմացական, նոյնիսկ ազգային բարձրագոյն ձգտումներուն իրազօրծման։

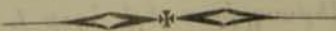
Մի՛ նայիք այժմու իր քիչ մը անփառունակ վիճակին, անիկա շատ զգուարութիւններու բախած, բայց չէ խորտակուած, անիկա շատ փոթորիկներ է տեսած, բայց միշտ արձակած է իր լոյսը իրեն յառող հոգիներուն, ու տաւրածած իր հովանին, որ եթէ աշխարհիկ զօրութեամբ զինուած բազուկ մը չէ եղած, սակայն հոգևոր մխիթարութեան և հաւատքի նեցուկ մը եղած է մարմնաւորութեան խոշտանգուած և գերուած իր գաւալներուն համար։ Այժմու իր վիճակին նայելով մի՛ խորհիք թէ ան դադրած է այլևս իր բարեբար ու բախտորոշ գերը կատարելէ, և թէ մօտ է իր անկումը, ինչպէս կը խոկան շատեր։

Սիրեցէք զայն, սրբուեցէք անով, և անոր մեծութեան զանձերուն մէջ որոնեցէք ձեր հոգեկան կազդոյրը։

Եկեղեցին այսօր առաւել քան երբեք պէտք ունի իր գաւալներու սիրոյն և անվերապան հաւատքին։ մեր զգացումներով տաքցնենք զայն որ մեր հոգիին սրբարանն ու կրթարանը եղաւ, և՛ էւ Հայ եկեղեցին մեր ցեղին խղճմտանքն է, այն հոգեվայրը ուր հայ կեանքը ամենէն աւելի մարդուեցաւ դէպի բարին ու կատարեալը, այն զանձարանը՝ ուր պահուեցան մեր հոգիին ու մտքին շնորհները, և մանաւանդ փրկութեան տապանը, մեր պատմութեան արիւնոտ ծփանքներուն զիմաց։

Բոլորուեցէք անոր շուրջը, դուք որ կը խօսիք մեր լեզուն, կը զգաք անոր պատմութիւնը, և ձայնը այս ժողովուրդի աղնուազոյն մղումներուն։

ԽՄԲ.

Զ Ա Տ Ի Կ Ը

Այսօր՝ երբ աշխարհը կը շարունակէ իր սպանդին ահաւոր և խելագար հանդէսը, երբ մարդկային փառասիրութեան և նախնիքի կարմիր զոգզութիւններ Աստուծոյ արդար արեւին տակ իրենց անարդար արդարութիւնը կը կոթողեն, նորէն կը վերածննդի կեանքի և արդարութեան գերազոյն խորհրդանիշը՝ Յարութեան մեծ տօնին մէջ։ Որքան ալ անդայտ ու մռայլ ըլլան հոգեվիճակները օրերու մեղքէն և արիւնէն, անհնար է չանուշիակ սիրտաբար մտածումին մէջ Յարութեան, երբ Զատիկի առաւօտը կը ծագի երկրի վրայ։ Վստահ ենք թէ նոյնիսկ անոնք՝ որոնց համար այս տօնը չունի իր աւանդական խորհուրդը եւ մտածումը, այս առթիւ ազատութեան և լայնութեան խոր զգացումով կը համակուին, մտածելով կեանքի յաւերժութեան և Աստուծոյ յաւիտենականութեան, այսինքն կեանքի և աստուածութեան միացման՝ Յարութեան մեծ խորհուրդին և հրաշքին ընդմէջէն։

Մարդուն անառիկ իզձը եղած է ապրիլ, շարունակել կեանքը իր տենչերուն և երազներուն լեռն ի վեր, դէպի յաւերժութեան անհորիզոն հեռուներ։ Բայց մահուան սև պատը յուսահատօրէն մտահոգած էր սերունդները, դիմաբաժանելով դանոնք ապագայ կեանքի մեծ առեղծուածին հանդէպ։ Ի՞նչ կայ անդին։ Ոչ ոք մահկանացուներէն եկած էր ետ, բերելու համար մեղի անդենականին յոյսը։ Այս եղած էր մարդկային կեանքը դարերով, հիւսելով թեզանք իր մութ ճակատադրին։ Ապա յեղաշրջումը՝ ձայնը՝ «Ես եմ այն որ մեռայ, ու կամ կենդանի» (Յայտ. Ա. 18) կը լսուի գերեզմանէն անդին, ու կը բանայ մեղի ապագան՝ շարունակուող կեանքին։

Երկու իրողութիւններ որոնք ամենէն աւելի մղած են բոլոր ժամանակի մարդերը հաւատալու անմահութեան, եղած են խորտակուած կեանքերու եւ խղուած բարեկամութիւններու պարագան։ Դժուար եղած է մարդոց հաւատալ որ կեանքի կտրճ վայրկեանը միայն եղած ըլլայ մարդուն ճակատադիրը, և թէ սիրող սիրտերը կրնան մէկ օրէն միւսը դադրիլ իրարու պատկանելէ, գերեզմանի մը վարագոյրով բաժնուած։

Զատիկը ոչ միայն անվախճան յաւիտենութիւն մը կը բանայ մեր առջև, այլ նաև կը լեցունք զօրութեամբը Յարութեան, հազնելով նոր նկարագիր։ Մեռելներէն յարութիւնը յայտնութիւնը չէ միայն մարդկային անմահութեան. մարդիկ անծանօթ չէին անոր, այլ ներկայ և ապագայ կեանքերու միութեան, և մարդուն վերանորոգման։ Որով յարութիւն առնելը, Աւետարանի ոգիով կը նշանակէ ոչ միայն վերակենցաղիլ, այսինքն նորէն շարունակել մահով ընդհատուած զոյութիւն մը, այլ վերապրիլ աւելի հզօր և պայծառ, աւելի բարգաւաճ և արդիւնալից կեանք մը։ Նման ատոք ցորենահատին, որ իյնալով հողին մէջ՝ կը մերկանայ իր անհատական միութիւնն ու կեանքը պահպանող պատեանէն, ծնունդ տալու համար քանակով և որակով յաւէտ բազմապատկուած ու բազմապատկելի ցորենահասկին։

Քրիստոս մեռաւ մարդկօրէն, այսինքն զաղբեցաւ պահ մը ունենալէ իր մարդկային անհատական զոյութիւնը, յետոյ կրկին ունենալու համար զայն, և աւելի հզօր իրագործմամբ արդիւնաւորելու համար իր աստուածային զօրութիւնն ու սէրը իր եկեղեցիի կեանքին և բովանդակ քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ, ծնունդ տալով բարոյական և բնկերային նոր դրութեան մը, որ, իրեն ստեղծագործական նոր կարգ մը, ամենէն մեծ, բարի և ազնիւ քաղաքակրթութիւնը պիտի բերէր աշխարհի, ու մարդկութիւնը տաժանքներու ճամբէն, բայց սիրոյ և քաջութեան հողիով, առաջնորդելու համար իր ճակատագրի լրումին։

Կերեզմանէն անդին մեզի կը սպասէ ոչ միայն յաւերժութիւնը, այլ նաև նորոգութիւնը, «փառաւորում»ը կեանքին, առաքելային բաւով։ Յարութիւնը այս կերպով կը բանայ մեզի կեանքի հորիզոն մը, օժտելով մարդը նոր նկարագրով։ Այս իրականութեամբ միայն կը լուսաւորուի Քրիստոսի մահուան վրայ տարած յաղթանակին իմաստը։

Յարութիւնը ուրեմն ոյժն է իրացած անմահութեան, անձնանորոգման, և Քրիստոսի նորոգիչ ներկայութեան։

Յիսուսի Յարութիւնը մահուան վրայ տարած յաղթանակ մը ըլլալով հանդերձ, է նաև երկնայնացումը աշխարհին և աստուածացումը մարդուն։ Մարդուն ապագայ կատարեալ և լիալիր կեանքին վրայ այս վստահ մտածումը զմեզ կը ստորոգէ մեր ապագային պատրաստութեան խորհուրդով և անոր հաստատութեան կամքով։

Ինչ փոյթ թէ այսօր աշխարհ կը շարունակէ իր մահուան զործը, զիտակից մարդկութեան յոյսն ու հաւատքը երբեք չէ խորտակուած զոյգութաներու վրայ. մեր հողիին նայուածքը անցած պացած է միշտ աւելի անդին, չարչարանքի և նահատակութեան կարմրութիւններու ետին տեսնելու համար Յարութեան լուսափայլ արշալոյսը։ Ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը բառեր չեն սոսկ, այլ անմահ զօրութիւններ. չարութեան ողին կրնայ պահ մը քողարկել զանոնք, բայց անոնցն է վերջնական յաղթանակը։

Այս արտօնարար մտածումով օրհնենք Փրկչին Յարութիւնը, մարդկային արիւնոտ զոյգութաներու սուղին ընդմէջէն, այն մեծ յոյսով թէ մօտ է Զատիկը, այսինքն արդարութեան և ճշարտութեան յաղթանակը, որուն համար թափուած արիւնն ու արցունքը անվարձ չեն մնար ինչպէս այս կեանքի՝ նոյն և անդենա-կանին մէջ։

ԽՄԲ.

ԿՐԾՆԱԿԱՆ

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՈԳԻՆ ԱՐԵԻՄՏԱՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ

Բ

Ներհակ մտայնութիւններու բազմութեամբ կ'սկսի շարժումին նկարագիրը: Ու ծագումը տակաւին զէնքն է հակառակորդ հոսանքին, որ զիաէ թէ ժամանակը իր հետ չէ գեռ որպէսզի ունենայ համարձակութիւնը ըլլալու պարզ ու ճակատաբաց իր գործելու կերպին մէջ: Զանգուածէն պատկանելու այդ խմբաւորութիւնը արժանիք մըն է իրեն, որ չ'արգիլեր սակայն գործին ընթացքը, որ կ'ըլլայ զգոյշ, խմատաւն, բայց կոնակէն: Որովհետեւ դժուար է մօտենալ զանգուածին, ուր աւանդութիւնը ամէն ինչ է, ուրիշներէն աւելցած կարծիքները պատուաւանելու գերով: ու չբախիլ անոր կատաղութեան, միանգամ ընդ միշտ փշուրած տեսնելու շարժումին խանգաւորութիւնը: Հակառակորդ հոսանքին ներկայացուցիչ խումբը՝ Ռուսինեան — Սերգիլէն — Զօրայեան — Ստ. Ոսկան, պատառաստութեան մը կը կոթնին վերջապէս, ու եկեղեցիին դերը նուազեցնելու իրենց ճիշդ յատաջ կը տանին բանավարական գործունէութեամբ, մասնաւորապէս կրթական ու ազգային մարդերու վրայ: Ու խանգաւորութիւնը թափ կ'առնէ իրենց գործելու տենդէն, նման ամէն նոր շարժումի, և հերոսական ծիրաններով կը քաղցնէ իր հիմնադիրները: Այդ խանգաւորութեան մէջ նախատեսուած են անշուշտ մոլեռանդութեան մը կապուած բոլոր վրիպումները, ծայրայեղութիւնները, հակասութիւնները: Ինչ փոյթ: Այդ մարդերը իրենց տեսած 48ի յեղափոխութեան խնդրութիւններէն աւելին չէ որ պիտի բերեն հարկաւ, մնացեալը նուազագոյն յանցանքն է մեծ յոյսերու և յաջողութիւններու ակնկալութեան ի խնդիր: Ինչէ՛ր տեսան անոնք աշխարհի մայրաքաղաքին մայթերուն վրայ, երբ ամէն օր կը կործանէին հին կարգերը, կուռքերը, հող չէ, առանց նորին երջանկութեան մէջ ապրելու: Երիտասարդութիւնը արգիւնքներու չափանիշէն առաջ-

նորդուելու խմատութիւնը ամէնէն քիչ ունի միշտ, ու տարբեր ալ չի կրնար ըլլալ քանի որ պայքարին էութիւնը կը պարտադրէ այդ բանը իրենց: Մնացեալը պատմութեան բաժինն է, դժբախտ՝ բայց օրինակելի: Պէտք է ունենալ այդ խանգաւորութեան յիմարութիւնը դար մը վերջ միայն մանելու պատմութեան իրողութենէն ներս, ուր տեղ չունին այլևս պոստալիստ աճապարները, ճանչնալու շարժումին սխալները, բայց մանաւանդ շարժումը գեկավարողներուն զրդապատճառները:

Եւրոպայի կեդրոն վայրերու մէջ կատարուած ընկերային նոր շարժումին աքարոզութեան համաժողովները եթէ բաբեկամ արտայայտութիւն մը ցոյց չտուն եկեղեցիին (կաթոլիկ և մասամբ բողոքական) հանդէպ, առաջին սխալը իրենցն էր անտարակոյս, բայց, պիտի տեսնենք, երկրորդ և մեծագոյն սխալ մը որ կուգայ մերիներէն, որոնք երեւթիւններ տարուելով միայն չփոխեցին Եւրոպայի եկեղեցիները մերինին հետ, պայքարը փոխադրելով մեր մէջ անոնց յատուկ պատճառներով, որոնք զոյգութիւն իսկ չունէին մեր մօտ:

Եւրոպայի եկեղեցին, ճիշտ է, ծառայած էր զրամատէր կառավարութիւններու ու աջակցած անոնց, բայց ո՛չ իր սկզբունքներուն թելադրութեամբը, ոչ ալ ընկերային անհաւատար պայմաններու փառազով կանգնած ըլլալու գիտումով: Արդարեւ ի՞նչ ունէր կաթոլիկ եկեղեցին, իր բազմաթիւ ընչազուրկ միարանութիւններով, որոնք ուխտեալ ծառայողներ ըլլալէ անդին ի՞նչ չափով կ'օժանդակէին քարոզուած նորութեան հակառակ հոսանք մը ստեղծողներուն: Նոյնիսկ եկեղեցին հաւաքապէս առնելով, իր ունեցած հարստութիւնը ո՛չ ապաքէն տրամադրեց ազատութեան կարօտ զանգուածին բոլոր պէտքերուն, որոնք որ մը պետական գանձէն պիտի հողացուէին, շատ աւելի անհաւատար պայմաններու ենթարկելով զանգուածները: Փարիզի Commune-էն մինչև Էջմիածնի կառուածներուն զրաւումը, մինչև այսօրուան Խորհրդային հասկացողութիւնը ամէն ինչ կ'ընթանայ առ խարխար, մութին մէջէն, այն բոլոր մեղքերով որոնք մինչև այսօր կը նետուին եկեղեցիին կոնակին ճարպիկ զողերու կողմէ: Ամէն ինչ կը բացատրուի ուրիշ,

ԺԸ. գարու կէտէն սողին մինչև եւրոպայի հայաստեան առաջելը: Ասկէ անդին բացատրութիւն միամիտութեան համար չէ, խմատունին ալ կը մնայ հասկնալ պատմութիւնը որ իր քիթին կը խնդայ:

Այս բոլորը՝ գարու համար մեր հայ Commune-ի քարոզներուն, որոնք հանգրիւնած թեւերով մտան թուրքիոյ մայրաքաղաքէն ներս փարիզէն հաւաքուած քարոզներու տրցակներով, ազատագրելու համար ժողովուրդը ճնշումներէ, որ, իրենց կարծածին պէս, հանգրիւնութեան ոչինչ ունէր եւրոպայի այն շարժումին հետ, որ կը կատարուէր պետական իշխանութեան տիրանալու ընդհանուր հասկացողութեամբ մը:

Հոս՝ կ'սկսի մերիններուն միամտութեանէն ծնած սխալներուն շարքը: Որովհետեւ ոչ միայն չըմբռնուեցաւ զանգուածներու պատրաստութեան աստիճանին խոշոր աստիճաններով, նոյնիսկ նոր շարժում մը գլխադրուելու ընդունակութեան պակասը մերիններուն քով, այլ և այդ ձգտումին հասնելու պայքարին սպասող անխմտ արդիւնքը, որ անխուսափելի կործանումը կը պատրաստէր օտար մայրաքաղաքին բարեացակամութեան՝ տէրերուն ըմբռնումով՝ շնորհին յանձնուած մեր զանգուածին:

Եթէ ընդունինք պահ մը թէ եւրոպական շարժումը հասունցած ժամանակէ մը ծնած արդիւնք մըն էր միայն, որ հերոսներու չէր կարօտեր անպայման մինչև խորհրդարանները զբաղցնելու համար իր մոլ, մեր մէջ ընդհակառակը, ժամանակին զիրազգացութիւնը շարժեցնելու միակ խմատութիւն մը կարգորդողներէք, ստանալու համար այն բոլոր արդիւնքները որոնք եւրոպական հողի վրայ կրնային յառաջ գալ միթինկներու և ցոյցերու կազմակերպուած յաջորդականութեամբ մը:

Ժիշտ է, մերիններուն պահանջքը գէթ թրքահայաստանի մէջ, չունեցաւ նոյն բնոյթը եւրոպականին հետ, բայց ասով իսկ արդէն շարժումը գունատեցաւ անորոշ խորումի մը թափէն, նոր ոյժ մը աւելցնելու համար պետական կասկածին վրայ, որ, միամտութիւն է ըսել թէ գոյութիւն չունէր բնաւ:

ԺԸ. գարու կէտին երբ թուրքիոյ քուրտ հպատակները կը վայելէին արդէն հա-

ւասարութեան իրաւունքը, 1831ին Սուլթան Մահմուտի «Խաթիթի շէրիֆ»ով, պէտք չէ ուշադրութենէ զրկեցնել այն սրբազան թէ այդ և յաջորդ բարեկարգական հրամանադրներով քրիստոնէից արուած ազատութիւնը կ'ըլլար եւրոպական մեծ պետութեանց ճնշումին ազդեցութեան տակ, հակառակ սուլթաններու և մանաւանդ թուրք ժողովուրդի փափարին, հետեւաբար այդ ազատութիւնը իր չարաչար դործածութեան գրուած ըլլալու ամէն առիթ կը մեծնար պետութեան աչքին, ի վնաս դաշն գործածողներուն: Ու չպակեցան ասիթները, որոնք եկան խռովել մեր ներքին կեանքը, և ի գերեւ հանել բոլոր ճիւղերը որոնք վառնուեցան զանազան ճակատներու վրայ:

Տխուր է պատկերը այդ շրջանի հայ կեանքի իրադարձութիւններուն, պատրիարքութեան սկսեալ մինչև մեծահարուստ ամիրաներու սեղանները: Դատակարգային պայքարը, ուր կ'երեւան կրօնաւորներ, ամիրաներ և արհեստաւորներ, արդէն ամէնէն վայրաքարչ աստիճաններու կը հասնի: Երբ հաւաքական բարիքներու կը մօտենան մարդիկ առանց մերկանալու գծուած ու ճղճիմ հաշիւներէ, ու զանաք կը տանին մինչև ազգային հաստատութիւններէ ներս, զոհացած տեսնելու համար պզտիկ ռիսեր կամ ոչեր: Առաջին փաստը կ'իրականանայ կրթական հաստատութեան մը վրայ: 1839ին կը բացուի Սիլիւտարի ճեմարանը, իրիւ միակ հայկական բարձրագոյն վարժարան, կարապետ ամիրայ Պալեանի նախաձեռնութեամբ և Յակոբոս պատրիարքի հովանաւորութեամբ: Մատթէոս պատրիարքի օրով կը տրուի նոյն հովանաւորութիւնը, աջակցութիւն գտնելով ձէղալիլեան ամիրայէն: Ժեմարանը սակայն չի կրնար շարունակել իր կանոնաւոր ընթացքը որովհետեւ Մատթէոս պատրիարք անհանդուրժեալութեան մը պատճառով ներկայ չի գտնուիր ձէղալիլեանի հօրը թաղման: Զէղալիլեան մեծ հակառակորդ մըն է այժմ պատրիարքին, որով և ճեմարանին: Ու քանիցս կը փակուի հայոց ճեմարանը, մինչ անդին յոյներ, կաթոլիկներ և բողոքականներ, մանաւանդ վերջինները, ունին իրենց փառուն վարժարանները, ուր հայ աշակերտներ կ'ընդու-

նին հրապուրիչ պայմաններով, Բողոքականաց հիմնած Բերայի և Պէպէքի վարժարանները կրօնական քաթողութեան ընդթռնին և կը զեկավարուին միախնարներու կողմէ։ Այս շրջանին ճեմարանը փակ է արդէն։ Կարճ ժամանակի մէջ բողոքականք 8000 հայեր եկամուտ ըրած են իրենց։ Տարբեր չէ կաթողիկոսներու գործելու կերպը բողոքականներու ըրածէն։ Բայց անոնք աւանդութիւններ ալ ունին այդ մարզին մէջ, որովհետեւ նոր չէ այդ գործը իրենց համար, և նուիրապետական իրենց կազմով աւելի զիւրաւ կրնան սողոսկիլ հայ հաւատալիքէն ներս, քան բողոքականները։

Պայքարին կաղմակերպութիւնը ուրեմն մէկէ աւելի ճակատներու կը նայի մեր մէջ, ու սովորական արժանիքներու գործ չէ նախ՝ ըմբռնել կացութիւնը, ու յետոյ մտածել դարմանումին։ Ներքին կազմակերպութենէ մը ծնելիք զարգացումին հարցը չէ որ կը խմորուի մեր սեղաններուն վրայ խաղաղութեան բարիքներէն դուրս եկած, ոչ ալ այդ բանին պահանջքը զգալի կ'ընէ ինքզինք։ ոչ. օտար յարձակումներ այդ մասին մտածել իսկ չեն տար արդէն։ Մնաց որ պայքարը ինքզինք պատրաստած՝ ձեռն մտահոգութենէ մը կը տառապեցնէ իր վարիչները, որոնք չունին պայմաններն ու զիւրութիւնները այդ մասին լայնօրէն գործի լծուելու։

Շրջանին պատրիարքները, որոնք ամբարաններու քահանայքէն փրթած իշխանաւորներ են միայն, ու կարգով իրարու կը յաջորդեն աւելի պատրիարքութեան շղթան պահելու, քան թէ փնտռուած գործ մը իրականացնելու, շարժումին վար մնացած մարդեր են միշտ։ Իրենց տարիներուն առատութիւնը չի կրնար հաղորդ մնալ նոր պայքարներու հասկացողութեան հետ, երբ կը միջամտուի ան զայրոյթով, նզովքով կամ թիապարտութեան ու աքսորի սպառնալիքներով։ Կը գործադրուին ալ այդ սպառնալիքներէն շատերը, միշտ հայերուն վրայ սակայն։ Օտար քարոզիչներ եւրոպական դեսպանատուներու կը կոթնին որովհետեւ, ու այդ գրասենեակներէն կը բերեն իրենց ազդու բողոքները սուլթանին, որ, հակառակ իր կամքին, զանոնք նոյնութեամբ, բայց իր ստորագրութեամբ, կը փոխանցէ հայոց պատրիարքին։

Տակաւին չկայ կաղմակերպուած գործ, հանդարտ և զգուշ, աշխնքն օտարներէն այդքան բան սորվելու իմաստութիւն։ Որովհետեւ վաթսուէն ետք հանգստեան կոչելու փոխարէն պատրիարքութեան բարձրացնելու մեր աւանդութիւնները նուիրական են տակաւին, ու յետոյ, այդ տարիքին՝ իմաստութիւնները աւելի ճկուն են միշտ, աշխարհիկ իշխանաւորներու քմայքները չխաչաձեւելու աստիճան։ Այս ալ մեր երջանիկ աւանդութիւններու շարքին մեծագոյն զարգը, մինչև երէկ, մինչև այսօր. իսկ վաղը տարբեր ըլլալու մասին մտածող չարափառները կը քարկոծուին արդէն։ Այս բոլորէն դատ չմոռնանք որ այդ ծերերուն շնորհուած իշխանութիւնը անսահման է միշտ, ու կ'աւելնայ որքան աւելնայ ծերութիւնը։ Եւ չի հարցուիր բնաւ թէ իշխանութիւններէն մէկ հատն իսկ իր արժանի արտայայտութեան կը բերուի՝ թէ ոչ։ Մտահոգութիւնները կը կեդրոնանան միշտ աթոռը թափուր չձգելու զաւելտական ինքնագոհութեան շուրջ, ու ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ եթէ շաւարով աղաներու խումբ մը, իրենց հաստոյոր պիսիկներուն փորձառութեան տակէն մարդ մը գնեն պատրիարքական կամ կաթողիկոսական «թափուր մնացած» աթոռին վրայ, և ազգային, յաճախ համազգային մեծ պարտականութիւնը կատարած ըլլալու լրջութեամբ վերադառնան իրենց ծուլութեան, սպասելով որ վախճանի պատրիարքը կամ կաթողիկոսը, որ պէսզի կրկին վազեն իրենց նուիրական պարտականութեան գլուխը եւ «թափուր աթոռին սուզը վերնայ»։

Այս պայմաններու տակ պաշտօնի բերուած պատրիարքները եթէ չկրցին ճոխացնել իրենց շրջանի պատմութիւնը սովորականէն վեր գործերով, որոնց պահանջքն ակնկալութեան կը նայէր իրենց ժամանակը, վրիպանքին պատճառները մէկէ աւելի են հաւանաբար։ Որովհետեւ ոչ միայն շրջանը ժլատ է իր մարդերուն պատրաստութեամբը, ու չմոռնանք որ պատրիարքութենէ անգամ մը վտարուած անձեր նոյն պաշտօնին կը կոչուին կրկին՝ ազդեցութիւններու տկարացումով կամ զօրացումով, այլ և կարելի պայմանները իրենց նպաստը չեն բերեր բաղձացուած գործին իրականացման ու յարատեւութեան։ Ծեմարանը,

որուն դասընթացքը ճոխ էր զիտական եւ կրօնական նիւթերով, պատրիարքարանէն ստացած քաջալերութեան ճիւղերովը չէ անշուշտ որ պիտի կարենար շարունակել իր ընթացքը: Ամիրաներու նիւթական օժանդակութիւնը մեծագոյն ապահովութիւնը պիտի ըլլար անոր եթէ սակայն այդ օժանդակութիւնը չընդմիջուէր ներքին հակամարտ պայքարներու քննախնդրութիւններէն: Բայց ազգային շրջանակի մէջ ոչ մէկ գործ իր նպատակին կրնայ զիմել ապահով եթէ ամիրայական վաւերացումէ մը չանցնի ան: Եւ յաճախ պատրիարքարանի ու ամիրաներու հասկացողութիւնները իրարու կը բախին վէճերու եւ անհամաձայնութիւններու խառնիճաղանձին մէջէն, ու այս վերջիններուն էնթրիկները առնուազն պետութիւնէն պահանջուած հրաժարականի մը պարտադրանքին կը հրաւիրեն պատրիարքները, որոնք բնի պահանջուած հրաժարականը յօժարութեամբ կ'ստորագրեն սակայն:

Դժբախտ այս գէպքերու շրջանին, անխորժակը իր տեղը պահելով, կրօնական շարժումի մը գլուխ անցնիլ ու գործել արգիւնաւոր կերպով, ամէն մարդու տրուած շնորհ մը չէ անտարակոյս: Իսկ նոր սկսուելիք գործ մը սովորականէն վեր արժանիքներ կը պահանջէ միշտ, մնաց որ ժամանակը իր ներքին ու արտաքին յարձակումներէն ազատելու համար ամէն ճիգ վարձատրելու կարելիութիւններ կան արդէն:

Սառնաշփոթութեանց այս շրջանին հակառակորդ հոսանքը աւելի ճարպիկ դուրս կուգայ, և Ն. Զօրայեան 1849ին կը հրատարակէ գրքոյկ մը, «Յիսուսի վարուց համառօտ պատմութիւն» անուանին տակ, տեսակ մը Շթրաուսի եւ Ռենանի ծանօթ գործերուն հետեղութեամբ: Զօրայեան ինքն ալ Յիսուսի վարուց պատմութիւնը կը գրէ ներկայացնելով զայն իր աստուածային բոլոր հանգամանքներէն: Զօրայեանի այս յանդգնութիւնը սակայն կը զարդարուի օրուան պատրիարքին միամտութենէն փրթած հրամանով մը, վասնզի գիրքին ճակատը կը կարդանք «հրամանաւ Տէր Յուսիպի սրբազան պատրիարքի» բանաձեւը:

Անձանօթ կը մնայ մեզի Յակոբ պատրիարքէն այդ գիրքին հովանաւորութիւն պարագան, մանաւանդ որ այդ մասին յետոյ տրուած քացատրութիւնները զոհա-

ցուցիչ չեն: Բայց իրողութիւն է թէ այդ գիրքով կ'սկսի երկու հակամարտ ուժերուն բախումը, որ տեղի կուտայ վէճերու եւ կ'զբաղեցնէ պատրիարքարանն ու կրօնաւորները: Մատթէոս պատրիարք, ըստ ժամանակի սովորութեան, կը զատապարտէ այդ գիրքը եկեղեցւոյ բնմէն, ու կ'արգիլուի անոր դորձածութիւնը ազգային վարժարաններու մէջ:

Ժխտական գործունէութեան այս կերպը կը մատնէ գործի գլուխ գտնուողներուն տկարութիւնը անշուշտ, որոնք միեմել աւելի բան մը չէին կրնար ընել զիմադրաւելու համար վտանգը: Կ'զգային գէթ այդ վտանգին կաղմակերպուած բնոյթը, անոր մասին խորհելու և ըստ այնմ յառաջ բերելու շարժում մը: Զկայ այդ շարժումը որեւէ ձեւի տակ, բայց մանաւանդ չկան մարդերը իրենց ժամանակին նայող, հակառակ զիրենք այդ բանին պարտադրող հրաւերին:

Զօրայեանի փորձը երևոյթ մը չէ սակայն, մի քանի սպառնալիքով խափանուելու սահմանուած: Կաղմակերպելու շարժումի մը սկզբնաւորութիւնը կը կաղմէ ան, և պիտի շարունակուի այնքան որքան տկար ըլլան զինք խորտակել փորձող զէնքերը:

Սակայն վտանգը մէկ կողմէ չէ միայն: Կրօնականներու յայտնաբերուած տկարութիւնը նոր ոյժ մը պիտի ըլլայ կաթողիկէ և բողոքական հոսանքներուն համար, որոնք փորձով ալ ստուգելէ ետք զիրենք շրջապատող կացութիւնը, ալ տատամում պիտի չունենան սկսելու իրենց սխտեմաթիք աշխատանքին:

Ամէն ինչ պատրաստ է ուրիմ կողմերը գործի վրայ տեսնելու. կը մնայ մօտենալ յառաջ բերուած արգիւնքին, ճշտելու համար աշխատանքին արժանիքը:

Պ. Վ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

(Երևան-Երև)

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՄԷՋ

Պատմական Քննադատությունը սերտ առնչություն ունի Իրական Քննադատության հետ, քանզի ան վերջինիս ընձեռած արդիւնքներէն կը մեկնի և անոր տուիքներուն վրայ կը դորձէ։ Այսպէս, երբ երկի մը հաւանական թուականն ու հեղինակութիւնը, նկարագիրն ու պարունակած աղբիւրները ճշգրտուած են, Պատմական Քննադատութիւնը կը շարունակէ հարցընել. ի՞նչ է երկին արժէքը իբր փաստ պատմութեան, ո՞րքան ճշգրիտ կը ներկայէ պատահած զէպքերը, ո՞րքան լոյս կը սփռէ իր նկարագրած ժամանակի դադափարներուն և սովորութիւններուն վրայ։ Եւ ի՞նչ գործը արձանագրուած զէպքերուն հետ ժամանակակից է, իր պարունակած տեղեկութիւնները ո՞րքան ճշգրիտ են և և հիմնուած՝ արժանահաւատ վկայութիւններու վրայ, անոնք ինչ չափով յօժարակամ եղծուած են, կամ ո՞րքան ազդեցութիւններու ենթարկուած, և կամ ո՞րքան միապաշարման, եթէ հաղորդած զէպքերու ժամանակէն յետոյ գրուած է, ո՞րքան արժանահաւատ աւանդութիւններու և տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած է. կանխագոյն տեղեկութիւնները ո՞րքան փոփոխութեան ենթարկուած են կամ գունաւորուած յետագոյն նախապաշարումներէ և փոխուած՝ նորագոյն ընդլայնումներէն։ Պատմական Քննադատութեան նպատակն է ոչ միայն հաստատել գրութիւններու արժէքը իբր պատմական իրողութիւն, այլոյնքն ստուգել թէ անոնք իրապէս պատահած են և ի՞նչ պարագաներու մէջ, այլ նաև՝ մասնաւոր ժամանակներու ընթացիկ դադափարները։ Օրինակ, Մնացորդաց գիրքերը Դաւթի թագաւորութեան ատեն պատահած զէպքերու ճշմարտութեան մասին թերի վկայութիւն ունին, մինչ սքանչելի է իրենց վկայութիւնը քահանայական շրջանակներու մէջ տիրող կարծիքներու մասին, նախ քան Քրիստոս Գրգարու սկզբնաւորութեան երբ անոնք խմբագրուեցան։ Անառարկելի է որ ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանա-

կակից տեղեկութեան փոքր վկայութիւն մը զէպքերու հետ, շատ աւելի պիտի արժէ քան շատ մը յետագայ պատմական տեղեկութիւններ կամ աւանդութիւններ։ Վերջին դարու շատ ընդհանրացած աւանդութիւն մը գրաւականը չէ՝ իր ճշմարտութեան, եթէ վաւերագրերու պարբերակները կամ մնացորդները տարբեր տեսակէտ մը յայտնեն և աւելի կանխագոյն ժամանակներու վերաբերին՝ կրնան դատորոշուիլ յետագոյն ժամանակագրութիւններէն, և իբրեւ վկայութիւն անշուշտ աւելի արժէքաւոր են քան իրենցմէ աւելի յետոյ եկող ընթացիկ ազդեցութեամբ աւանդութիւններ։ Այսպէս, այսօր Սուրբ Իրական զխնականները համաձայն են որ մեր ունեցած Հին Կտակարանի մէջ տիրական եղող Քանանու երկրին նուաճումին յղացումը պատմականօրէն փոքր արժէք մը ունի, քանզի այդ նուաճումը կը ներկայացուի հոն իբրեւ անմիջական, ամբողջական և կատարուած միացեալ Իսրայէլի կողմէ։ Բայց կանխագոյն արձանագրութիւններու նշխարները խառնուած յետագոյն գրութիւններու հետ, այդ նուաճումը կը ներկայացնեն իբրեւ մաս առ մաս կատարուած, Իսրայէլի գաղտնի գեղերու միջոցաւ։ Շատ մը փաստարկութիւններ, նոյնիսկ ներքին, կրնան յոյս տալ թէ շիտակ է ասիկա։ Վերջին աւանդութիւնը թէ միացեալ Իսրայէլի կողմէ կատարուած է Քանանու ամբողջական նվաճումը, կրնայ բացատրուիլ հայրենասիրական և կրօնական շարժառիթներէ գունաւորուած, ինչ որ ցեղին միացումին յետագոյն անդրադարձումէն յառաջ եկած է բնականաբար։ Այսպէս յետագոյն վիճակներ կանխագոյն ժամանակներուն փոխադրուած են։ Իբր ընդհանուր կանոն անվարան կարելի է ընդունիլ թէ առհասարակ Հին Կտակարանի գրիչները աւելի մեծաբան են քան ճշգրիտ պատմագիրներ։ Պատմիչ ըլլալէ առաջ քաղցրիկ են։ Բացորոշ է նաև թէ Աստուածաշունչի գիրքերը պատմականօրէն և գրականօրէն չեն կրնար բացառութիւն կազմել քննադատութեան համար։ Քրիստոնէութիւնը անմասն կարգ մը ուրիշ կրօններու, պատմութեան կապուած է, և ասիկա իր գործութեան մէկ աղբիւրն է։ Որուն համար ան ստիպուած է սուղ վճարել, պատմական իրողութիւններ միայն

պատմական վկայութեամբ կրնան փաստուելու. և պատմական վկայութիւնն ալ միայն կրնայ ընդունուիլ արձանագրութիւններու գիտական քննադատութեամբը:

Ուրեմն, ինչո՞ւ աշխարհի քննադատութիւն մը քրիստոնէական հաւատքին թըշնամի նկատուած է յաճախ: Եթէ մեր նուերական զիրքերը իրապէս Աստուծմէ ներշնչուած են, միթէ յաղթական զօրս պիտի չգտնուին փորձարկութենէն. միթէ չենք ընդունիր թէ, քրիստոնէութեան պէտք է հաւատալ ոչ այլ պատճառաւ բայց որովհետեւ ճշմարիտ է. ամէն ճշմարտութիւն Աստուծմէ կուգայ, եւ իր չափովը կը յայտնէ զԱստուծոյ: Իրեւ վերացական մտածում իսկ քիչեր պիտի ուզեն ուրանալ այս տուեալները: Առհասարակ զաղաւթարը թէ քննադատութիւնը թշնամի է կրօնքին՝ մասամբ հետեանք է սա վրիպած համոզումին թէ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը կապուած է որոշ հաւատալիքներու՝ ի մասին Աստուծաշունչի զիրքերու թուականին և հեղինակութեան: զիրքեր, որոնք առանց անարկութեան են թարկուելու ընդունուած էին քրիստոնեայ սերունդներէ, մասամբ ալ քննադատութեան սահմանափակ նկարագրի մոռացութեան, և այն իրաւասութիւններուն որ կարգ մը քննադատներ իրենք իրենց կուտան արտայայտուելու խնդիրներու չորձ որ դուրս է իրենց հեղինակութենէն:

Երբ քննադատներ փաստեր յառջ կը բերեն հաստատելու համար թէ այս կամ այն զիրքը ենթադրուած թուականէն աւելի վերջ գրուած է, կամ չի կրնար վերագրուիլ իր աւանդական կարծեցեալ հեղինակին, անոնք կատարելապէս իրենց իրաւունքին մէջն են: Միայն՝ այդ փաստարկութիւնները պէտք է քննուին բանականութեան լոյսին տակ, և եթէ ամենէն աւելի ձեռնհասութիւն ունեցողներու կարծիքով անոնք կ'ապացուցանեն իրենց տեսութիւնը, պէտք է ընդունիլ զանոնք: Այս ըսել չէ սակայն, որեւէ եւ ամէն փաստարկում ունէ քննադատ մարմնի մը կողմէ անպայման պէտք է ողջունուի իրրեւնախալ. ի մտի ունենալու է որ ինչպէս գէշ նոյնպէս լաւ քննադատութիւն կայ: Աւելին, քննադատութեան գիտութիւնը մականաւան է, որով իր եզրակացութիւնները

չեն կրնար ապացուցուիլ այնպէս ինչպէս եւկլիտէսի առաջարկութիւնները. չատ մը տեսակէտներու մէջ ստուգութիւնը անհասանելի է. երկար ատեն տակաւին պարտինք կարծիքներու տարբերութիւններուն հանդուժել: Ոչ ոք կը հակառակի կանխադոյն քննադատութեան չատ մը վճիռներուն վերաքննուելու անհրաժեշտութեան՝ աւելի նոր և գիտական ուսումնասիրութեան լոյսին տակ, և աւելի լայն վկայութեամբ, սակայն ճիշտ է նաեւ որ քննադատներ կրնան տառապիլ գերքննադատութեան ախտէն, տարբերութիւններ զանել կ'ուզեն հոն ուր չկայ, և իրենց վաւերազիրերէն կը պահանջեն ճշտութիւն մը և նոյնութիւն մը, զոր կարելի է գտնել մարդկային սովորական արձանագրութիւններուն մէջ: Սովորական փորձագողութեան սահմաններէն դուրս կ'ելլեն: Այսպէս ըլլալով հանգերձ իրականութիւն է նաեւ որ կարեւոր արդիւնքներ կան, զորս կարելի է անվերապահ ընդունիլ: Շատ մը զիրքեր ալ կան, զորս հաւանական է որ խախտուին, յետագոյն քննադատութեան մը որոնումներով, որոնք արդէն ինքզինքնին կը պարտադրեն բոլոր գիտուններուն: Ասոնք ստիպուած ենք ընդունիլ եթէ նոյնիսկ մեր գատուած վերապահ ըլլալ չատ մը կէտերու մէջ, որոնց համար տակաւին միաձայնութիւն զոյացած է: Բամենայն դէպս անհրաժեշտ է յիշել թէ խիտա եւ վայրահաճ քննադատութեան հակադրուած քննադատութեան հերքումը չէ, այլ չափաւոր եւ համբերատար քննադատութիւն մը: Փաստարկութիւններով միայն կարելի է փաստարկութեանց գիտադրել:

Այսպէս ըլլալով հանգերձ, քննադատութեան ընդունած արդիւնքներէն շատեր ցնցում մը տուած են քրիստոնէական աւանդական հաւատքին: Համարաւոր ոչ մէկ գիտնական (scholar), այսօր կ'ընդունի որ Հնդամատեանը, այնպէս ինչպէս որ է այսօր, գրուած է Մովսէս մարգարէի կողմէ, բայց Քրիստոսի մամնակ այս էր երբեայտն և կեղեցեայ կարծիքը, ինչ որ ընդհանրապէս ընդունուած էր քրիստոնէից կողմէ մինչև վերջին մամնակներ: Ասկայն, նոր գիտութեան լոյսին մէջ, անհրաժեշտ է որ վերաքննուին մեր գաղափարները, ոչ թէ գաղափարները՝ այլ

աւելի ամրացնելու: Վերջապէս մասնաւոր տեսակէտներ Աստուածաշունչի ծագումի մասին, իրր գրականութիւն նկատուած, ուղղափառ հաւատքի կենսական մասը չեն կազմեր: Քրիստոնէութեան համար, միայն այն տեսութիւնները անհանգուրժելի են, որոնք կը քանդեն իր վարդապետական ուսուցումին բարոյական և հոգեկան արժէքները, այլապէս իրականութիւնն այն է որ ոչ մէկ բան այնքան յարգալից և բանաւոր գնահատում մը ընել օգնած է Հին Կտակարանի ոգեկան արժէքին, որքան քննադատութիւնը: Իր նիւթերու հաւանական կարգին և պատմութեան գիւտը յառաջ բերած է աստիճանական և հետզհետէ երևան եկող յայտնութեան գաղափարը: Հին Կտակարանի ուսուցումին մեծամասնութիւնը, որ եկեղեցւոյ առաջին օրերէն խոչընդոտ եղած է քրիստոնէական խղճմտանքին, այժմ կրնայ բացատրուիլ իրր հետեանք Խորայելի յառաջացումին կանխագոյն վիճակին, և իրր սրբազրուած նոյնինքն նախկին յետնագոյն իրադարձութեանց կողմէ: Իրր քըննադատութեան հետեանք կրնանք հաւատալ թէ Աստուածաշունչը կը պարունակէ Աստուծոյ խօսքը, ինչ որ Հին Կտակարանի տեսութեամբ չէինք կրնար ընդունիլ: Առայս, քննադատութեան վարձատրութիւնը պիտի ըլլայ զինք ազատ թողուլ իր խական հորիզոններու միջոցորտին մէջ:

Երբ Պատմական Քննադատութեան կ'անցնինք, հարցը աւելի բարդ և լուրջ կը դառնայ, քանզի երրեք պէտք է մտքէ հանել որ թէ՛ Հին Կտակարանի և թէ՛ Նոր Կտակարանի գիրքերը խմբազրուած են իրենց ժամանակի միջոցներուն եւ գրականութեան ընթացիկ սկզբունքներուն և հասկացողութեան համեմատ, և ոչ թէ ըստ արդի հեղինակի իրաւունքի օրէնքին: Դեռ ուրիշ կէտ մըն է գիմակալել այս զանցառութեան ամբողջ հետեանքները: Պէտք է համոզուիլ միանգամ ընդ միշտ թէ ոչ մէկ քննադատութիւն կրնայ քանդել Աստուածաշունչը: Ան առ առաւելն կրնայ ցոյց տալ թէ կարգ մը ուսուցումներ, զորս կը կարծէինք դարու մը կամ անձի մը կողմէ տրուած ըլլայ, իրականութեան մէջ, տրուած են ուրիշ դարու մը մէջ և ուրիշ անձի մը կողմէ, ինչ որ սակայն ճշմարտութեան հերքումը է: Բայց քրիստոնէութիւնը կը

յաւակնի ըլլալ կրօնը, ոչ միայն բարձր գաղափարներու, այլ նաեւ հաստատուած պատմական հիմքերու վրայ: Ականատես եղած է պատմութեան որոշ գէպքերու և զանոնք կը նկատէ իրր Աստուծոյ միտքն ու նպատակը յայտնող իրողութիւններ: Ան կրօնն է ոչ թէ գիրքի մը այլ Անձի մը մանաւանդ պատմական անձի մը: Եթէ իրր Գրական Քննադատութեան հետեանք, յառաջ բերուի թէ Նոր Կտակարանը բաւական գոհացուցիչ վկայութիւն չի տար թէ Նազովրեցի Յիսուս երբեք գոյութիւն ունեցած ըլլայ, կամ թէ ան մեռելներէն յարութիւն առած ըլլայ, քրիստոնէութեան հաւատալու հիմքերը, առնուազն իրենց աւանդական ձևին մէջ, լուրջ կերպով կը խախտին: Կը պատասխանենք թէ պէտք է Պատմական Քննադատութենէ խուսափեցնել փորձել գիրքերը, վասնզի կը հաւատանք որ անոնք պիտի դիմանան, ինչպէս իրապէս ցարդ դիմացած են, այնպէս որ քննադատութեան արդիւնքը եղած է հաստատել քրիստոնէական հաւատքին զօրութիւնը աւելի ամուր հիմքերու վրայ: Սակայն պէտք է ընդունինք թէ զուտ Պատմական Քննադատութիւնն ալ սահմանափակ է իր կարգին, քանզի անաչառ խօսելով, ոչ - պատմական գէպք մը կարելի է իրապէս ապացուցանել թէ պատահած է: Միշտ կարելի է հերքել իր վկայութիւնը, և պատճառներ յառաջ բերել պնդելու թէ տրուած փաստարկութիւնները վրիպանք են: Ուրիշ խօսքով, քննադատը որքան ալ կշռադատէ և մաղէ իր փաստերը, նորէն նախապաշարութեան անխուսափելիօրէն ներս կը մտնեն, կանխակալ կարծիքներ կը միջամտեն և կ'ազդեն իր դատումին վրայ: Երբ խընդիրը սովորական գէպքերու շուրջ է, բոլորս ալ մօտաւորապէս ունինք նոյն կանխակալ կարծիքները, և անձնական դատումներն ու ըմբռնումները միշտ ալ որոշ չափով թոյլատրելի են: Բայց աւելի բազադրեալ պատմական հարցերու համար, մասնաւորաբար կրօնական կամ քաղաքական կամ այլ զօրաւոր շարժումներ, դիւրին է զանց ընել կամ նոյն խիղիտակցիլ անձնական խեղաթիւրումի գիտաւորութեան: Բոլորովին պատմական չեղող տեսակէտներ կրնան միջամտել: Ինչպէս, եթէ պատմաբան մը՝ սանկ ընդհա-

նուր տեսութիւն մը պաշտպանէ թէ ինք կը հաւատայ որ բնական ոչ մէկ հրաշք կրնայ պատահիլ, այն ատեն եթէ զօրաւոր վկայութեամբ պատահած հրաշք մը յառաջ բերուի, ստիպուած է կամ զայն մերժել և կամ ալ աննկատ ձգել: Բայց ասիկա պիտի ընէ առանց պատմական տուիքներու, այլ զուտ փիլիսոփայական ըմբռնումներու վրայ յենած: Զինք հերքելու համար անհրաժեշտ է իր պատմական տուեալներէն առաջ անցնիլ և յարձակիլ աշխարհի մասին իր յայտնած տեսութեան վրայ: Ի վերջոյ երբ պատմական արժէքի մը դատումին դանք, օրինակ Աւետարաններուն, մեր վճիռը պիտի չհիմնուի Պատմական Գրքնադատութեան վրայ, որովհետեւ Պատմական Քննադատութիւնն ինքնին առանձինն անզօր է տալ վերջնական վճիռը: Իր դատումները կրնան շատ կարեւոր ըլլալ, բայց իր սահմաններուն մէջ միայն, որոնցմէ զուրս գալուն կը զեղծանի:

Նոյնիսկ լոկ պատմական վկայութեան տեսակէտով ալ պէտք է հանրակիլ, քանզի Բիսուսի պատմական գոյութեան իրողութիւնը այնքան անառարկելի է, որ միայն մոլոր քննադատ մը կրնայ տարակուսիլ այդ մասին: Այն բացայայտ իրողութիւնը թէ նախնի բոլոր քրիստոնեաները կը հաւատային Քրիստոսի մեղեքներէն յարութիւն առնելուն, ինքնին բաւարար վկայութիւն է: Իսկ եթէ ուրիշ հարցերու համար ալ Պատմական Քննադատութեան վճիռը կանխածելի և անընդունելի նկատուի, հաւատքի արդիւնքին սպասելով զոհանալու է, և «ժամանակը մարդոց պէս փառտարկութիւններն ալ կը փորձէ», քանզի զպրոցի մը կամ դարու մը սխալները ուրիշ զպրոցէ մը և ուրիշ դարու մը մէջ կը սրբապարտուին, և հուսկ ապա ճշմարտութիւնը պիտի շահի, բայց կրնայ շահիլ միայն այն ատեն երբ քննադատութիւնը արտօնուած է անկողմնակալօրէն կատարել իր պաշտօնը: Պէտք է մոռնալ նաև, որ ճշմարիտ քննադատութիւնը իրր քաջալերանք միշտ համակրանքի կը կարօտի, քանզի գնահատանքը մեծագոյն խթաններէն եղած է, և է, մեծագործութիւններու յաղթանակին: Այն քննադատը որ իր անձնական կեանքին մէջ փոքրիկ չափով մ'իսկ տեղեակ է կրօնական զօրութեան, զերծ պիտի մնայ շատ

մը սխալներէ և թիւրիմացութիւններէ, և պիտի տեսնէ որ Աստուածաշունչի ետին կը կենայ Աստուծոյ ժողովուրդին շարունակական կեանքը, հրէական և քրիստոնէական եկեղեցին, և այդ կեանքէն իրապէս կրնայ հասկնալ միայն այն, որ այդ կեանքին մասնակից է:

* * *

Նոր քաղաքակրթութեան յառաջդիմութեան մեծագոյն ազդակներէն, և մտքի կատարելագործուած անտեղիտալի ու ժերէն մին է ԲՆԱՊԱՏՈՒՔԻԱՆԸ, որ անցեալ դարու վերջին կէսէն ասդին անփոխարինելի ճշմարտութիւններ երևան բերած է, մանաւանդ զբաղանդութեան, պատմութեան, գիտութեան սահմաններու մէջ, և բոլորովին յեղաշրջած՝ մարդկային հմտութիւնը, հսկայ վերիվայրումներ կատարած է, և այժմ ալ մարդկային կեանքի հետ կապ ունեցող ունէ երեւոյթ, զիտական, տնտեսական, քաղաքական, նոյնիսկ բնական խնդիրներ անհրաժեշտօրէն այդ սալին վրայ կը կռանուին, ներածական բաժինով մը խնդիրները մի առ մի կը զիտուին, նոր երեւոյթները հիններուն հետ կը բաղդատուին, նմանութիւններն ու տարբերութիւնները կը ջոկուին, կը լուսաբանուին և եզրակացութեան մը կը յանգին միշտ ի նպաստ ճշմարտութեան: Միթէ կրօնը մարդկային կեանքի գլխաւոր և կենսական հարցերէն մին չէ՞, և պէտք չէ՞ որ քննադատութիւնը անով ալ զբաղի:

Արդ, Դեական և Պատմական ԲՆԱՊԱՏՈՒՔԻԱՆ Աստուածաշունչի համար կատարած դերը, և ընդհանրապէս քննադատութեան գործը հասկնալէ ետք, աւելորդ է յարել թէ կեղծիքն ու սուտը, նախապաշարուած սնահաւատութիւնը միայն կրնան վախնալ անկէ, մինչ ճշմարտութիւնը, ստոյգ իրականութիւնը և ճշմարիտ հաւատալիքները, ընդհակառակը անոր փորձաքարին դալով ոչ միայն բան չեն տուած, այլ կը շահին, քանզի քննադատութիւնը միայն մարդկային տկարութեան դարերու աղտը, և ժամանակի պահանջներուն հետեւանքով անոնց վրայ դիպուած ժանգը պիտի մաքրէ՝ ճշմարտութիւնը, իրականութիւնը իր իսկութեան մէջ երևան բերելու համար:

ԽՕՍՔԻՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Եկ զկնի իմ»

Խօսքը, իրրե թանձրացեալ արտայայտութիւն մարդուն մտածումի և զգացումի կրկնակ ապրումներուն, կ'արժեքորէ խոսութեամբը և լալնութեամբը անոնց: Չէ կարելի տալ անոր իրրե ինքնեկ զոյացութիւն — բառը տարածելով նաեւ իր իմացական և հոգեկան կարելիութիւններուն մէջ — արժէք մը: Անոր արժէքին մասին զրել — և զօրութիւնը արժէքի սահմանում մըն է լոկ — պիտի նշանակէր նկատի առնել այն սկը որուն թղտումն է ինք: Այսինքն մարդը իր մտքի և հոգիի սեռութիւններով, կեանքը հասկնալու և զայն ապրելու որոշ ուղղութեամբ:

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ դէմքերը մեծ մարդերուն, որոնց խօսքերը եղան ընդունարան հրաշալի ուժի մը, որ տարաւ շրջանի մը մարդիկը ամբողջ, միակամ պրկումի մը մէջէն, տեսչահար և խորունկ ինքնամոտացութեամբ մը, ապրելու նոր և լաւագոյն ձեռի մը: Այսպէս եղան մարդարէները Իսրայէլին, որոնք մեղքին ուժերը կործանեցին բերդ առ բերդ իրենց խօսքին կրակովը, և այդպէս եղաւ գերազանցապէս ամենակատարեալը մարդերուն՝ Յիսուս: Աւետարանը, իրրե տեսարանում և տեսիլք կեանքի նոր բմբունումի մը, իր ամէն մէկ էջին մէջ, կը բանայ խաւ խաւ սարուածքը հոգիի մը, որ շրջան մը ամբողջ լեցուց իր

խօսքին առնական ու աստուածային մեղեղով, որ կը հասի տակաւին ժամանակներէն վեր, բոլոր ժամանակներուն համար, նոյնքան ասոյգ թաւալումով մը: Այդ խօսքը կը զգանք մենք այսօր իրրե շունչ մը, հասանք մը, որ կը փոխանցուի հոգիէ հոգի, նոյնացնող, կարգաւորող անխմանալի մաղնիսականութեամբ մը:

Յիսուս խօսեցաւ, ինչպէս կը խօսին ու պիտի խօսին բոլոր փրկիչները: Գրեթէ նոր կեանքի ստեղծում է շատ յաճախ, մէկու մը կեանքը ըլլալէ աւելի: Միտքի պահանջ մը ուր մարդը կը զիտենք իր հոգիին, իր էութեան ձգտումներուն մէջ, շատ անգամ անմեղքեալի բարձունքի մը վրայ, հէքիաթային անիրականութեամբ մը: Մարդիկ միշտ կը փնտռեն կարելին, թէ և միտքն ու հոգին կը հրճուին անկարելի կարելիներով, երազներով: Երազները երազ են զարձեալ գիրքերու մէջ, արձանագրուած ըղձանքները մարդոց, ու կը մնան այդպէս մինչև այն ատեն երբ չեն պատկանիր շունչի մը թաւալումներուն և անհատի մը հաւատքներուն, համոզումներուն մակընթացութեան: Երբ կեանքը չեն անոր: Ու շատ քիչ անգամ մարդիկ երազները կեանքի են վերածած: Ու անոր համար քիչ է թիւը մեծ մարդերուն, որոնք զարեւու մէջէն խօսին ամէն զատակարգի մարդոց հաւատարմապէս, զիտունին և տղէտին, ազնուականին ու ոսմիկին:

Յիսուս բերաւ իր կրօնքը, այսինքն իր կեանքը, այնպիսի ժամանակի մը մէջ ուր մարդիկ ամենէն աւելի ծարաւն ունէին ճշմարիտ խօսքին: Շատ էին եղած անոնք որ խօսած էին զաղափարներէ, ու հիմնած իմաստասիրական գրութիւններ որոնք կեանքը ըլլալէ աւելի եղած էին մարդկային մտքի կատարելութեանց ցուցադրումներ: Իզուր ջանքեր եղած էին զանոնք կեանքի օրէնքներու վերածելու: Որովհետեւ ինչ որ մտքին ստեղծումն է, չէ միշտ նաեւ հոգիինը: Հոգին կը զգայ ճանչնալ իրողութիւններ որոնք մտքին սահմանէն դուրս կը մնան: Ան իր ճանաչողութեան համար պէտքն ունի տրամաբանական յոռաջատրութիւններու, մինչ հոգին կ'ստանու անտեսանելի իրողութիւններու ի խնդիր: Ու մարդիկ ի դուր մտիկ ըրին միտքը, տառապանքը նոյն էր նորէն, անստոյգին, ան-

ներշնչեալ անձնաւորութիւններու գրութեանց մէջ միթէ մարդկային տկարութիւններ չհեն կրնար սպրդիլ: Պէտք չէ՞ զանոնք արտահանել, կարելիութեան չափով աստուածայինը երեան բերելու համար: Իսկ եթէ համոզուած ենք և կը հաւատանք որ Աստուածաշունչը զերծ է այդ տկարութիւններէն, ալ ինչո՞ւ այլալիլ: Մի՞ վաբանիք, վասնզի թէ՛ իսկ մրտտած ապակիով զիտուի Աստուածաշունչը, մանաւանդ նոր կտակարանը, նորէն կարելի չէ ուրանալ Արեւուն՝ ո՛չ գոյութիւնը, ո՛չ լոյսը և ո՛չ ալ կենսունակութիւնը:

Հայացուց՝ Հ. Ա. Ի.

հասանելի չհասնելու յախտնական ցուր մարդուն։ Ծորաւը հողին որ կը փնտռէ իր աշխարհը, իր հայրենիքը։ Ո՞վ է որ այս աշխարհին մէջ այս աշխարհով սիրտը կըշտացուց։ Ինչ որ կուտայ մարմինը իրբեւ հաճոյք, իր դանազան երեսներուն վրայ, սպառում է միայն և քայքայում, հիւլէ առ հիւլէ։ Վաղանցիկ, շղարշային երջանկութիւն մը որ խթանած է մարդուն մէջ սովը հողին, անոր լիանալու կարօտին։ Անոր փնտռածը, հետզհետէ ծաղկող եւ կատարելութեան հրճուանքը տուող, այնպիսի վիճակ մըն է ուր տեսիլանալ, անհատկանալի խորհուրդի մը մէջէն, ինք իր բոլոր լոյսերով։ Եւ այս՝ բոլոր մարդերուն համար անխափ։

«Եկ զկնի իմ», ու վաղեցին Յիսուսին ետեւէն ձկնորսներն ու մաքսաւորները, լքած իրենց ուսկանն ու սեղանը, մոռցած իրենք զիրենք, շահելու համար անհուն մը որ այդ բառերուն մէջէն կը տաղաւարուէր հանդիսական կամարումով։ Ու միաքը իզուր կը ջանայ վերելու զօրութիւնը խօսքին որ այսպէս ումանց մէջ կը հագնի տարազը գերմարդու իմաստին։ Յետոյ տեսան զայն իր խօսքի զօրաւոր պահերուն, երբ կը տիրէր բնութեան, կը հանէր ոտքի՝ մեռելները, ու լեզու կուտար համբերուն, աչք՝ կոյրերուն, ու երազ՝ իրենց կարծրացած հոգիներուն։ Կը խոստանար իրենց՝ ըլլալու, տեսականանալու այն վիճակը, զոր փնտռեցին տեսակ մը ժողովրդական հոսանքով, վեր՝ հասկցում ու տափակ կեանքէն, սակայն մինչեւ այն ատեն քողին ու մութին տակ խորհուրդին։ Այդ խորհուրդն է որ կը բացուէր արշալոյսի նման պայծառ ու շքեղ կեանքի մը հեքին մէջէն։ Ի՞նչ հրճուանք է ներանցիլ խորհուրդներէն, ու պատկանիլ անոնց մէջ տեսակ մը գերմարդու, հէքիաթային հերոսի մը առաջնախանութեամբ։ Ըլլալ ոչ թէ երազող, այլ երազներու մարդը, աչքը անոնց որ կը խօսի երազներու այդ շէնքէն իրբեւ դանոնք ձեւաւորող և միաւորող ուժը։ Ու քիչ է եղած թիւը անոնց որոնք հազուացած ըլլան մարդոց երազներուն տարազ, դանոնք բռնի յօժարութեամբ մը տանելով ըլլալի մը տեսիլին։ Ու առաքեալներն են

անոնք նախախնամութեան կամքին, որոնք կուգան իրենց ձայնին սրինգին ետեւէն տանելու հօտը ժողովուրդներուն, երջանիկ թմբիկի մը խօսքին մէջէն։

Ամէն ժողովուրդ կը սպասէ իր մեծիային — երազներու, կարօտներու իր իշխանին — շինելու համար իր շէնքը, իր ոճով, իրբեւ գանձատուն իւրայատուկ աւանդութիւններուն։ Մենք կը սպասենք մեր Արտաւազդը, որ պիտի գայ օր մը, իրբեւ անձնաւորումը մեր հողին, քանդելու հին աշխարհը նորի մը կառուցումին։ Ու դարձանալի չէ որ անհատներ ըլլան, որոնք ունենան այնքան ուժ իրենց խօսքին մէջ, կրկնով իրենց հոգիներէն ներս dynamismeը սպասուած ու չկատարուած երազներու, միլիոնաւոր մարդոց նոյն ու կրկնուող իշխաններու։ Այդ իսկ պատճառաւ կարելի չէ թուար կանգնել ալիք ալիք հոսող մարդոց փաղանգներուն, իրենց փրկիչին ետեւէն, նոյնիսկ ի գին անպատմելի զոհողութիւններու։ Այնքան բարձր է երբեմն իրականութիւնը երազին, մեր բուն եղածէն։

«Եկ զկնի իմ», այնքան յատակ սա կոչը զարմանալի չէ որ առնէ իր մէջ պահանջք բոլոր սրտերուն։ Կը սպասէին մարդիկ այդ կոչին իրենց տառապանքէն, իրենց հոգիները հիւժող անստոյգէն նիգակուած։ Պիտի բերէր այդ խօսքը մէկը, գերմարդ մը որ վեր ըլլար մարդոց հասկցում ու տափակ աշխարհէն, եկած՝ երազներու երկրէն, հոն տանելու համար իրական քայլերով վաստակարեկ հոգիները։ Ու այդ ճամբուն վրայ ամէն անհատ հերոս մըն է, երազէ հիւսնոսացած մը։ Ու մենք պիտի տեսնենք քրիստոնէութեան պատմութեան ամբողջ ընթացքին, մինչև նոյնիսկ մեր նիւթապաշտ դարը, մարդիկ որոնք այդ կոչին ետեւէն գացին, տպաւորութեանը տակ կեանքի մը երազայնութեան, խիղախ նուիրումով մը, ու չփախցան արևնի իրենց զոհէն, ըլլալով նոխարները իրենց հաւատացած սկզբունքներուն եւ ճշմարտութիւններուն։

Ու երեւակայութեանս առջև կը տեսարանուի պատկերը երանելի այն օրերուն, ուր խօսքը կեանքով այնքան արժեւորուեցաւ։ Ու մարդ մը, անտուն, բոսիկ, սակայն անհուն քաղցրութեամբ մը, խօսեցաւ մարդոց, զաշտերու մէջ, բուրներու

վրայ, նաևակի մէջ, ուր որ հանդիպեցաւ ծարաւի հոգիներու, իր բերած ճշմարտութիւններուն ամբողջ անկեղծութեամբը, և օրինակովը իր կեանքին: Այնքան խոր եղաւ տպաւորութիւնը անոնց, և այնքան իրաւ, որ յեղաշրջեց պարզ այդ ձկնորսներուն մէջ ներքին ամբողջ աշխարհ մը, ապրելու ձև մը որ դարձնեց զանոնք իրրեւ մէյ մէկ հզօրագոյն մարդիկը այս աշխարհին, որոնք քաղեցին մինչև Հոռոմ, Փալիլիական ափերէն, հնչեցնելով իրենց վկայութեան շեշտը հիւսնալի ու չկրկնուելիք հերոսութեամբ մը: Այսքանն իսկ բաւ է անդրադառնալու Յիսուսի խօսքերուն ուժին հաստատումին: Չենք զարմանար մենք հիմա երբ կը տեսնենք, բնական օրէնքի մը մէջէն, մարդիկ, որոնք իրենց խօսքին ուժով կը գրեն ճակատագիրը ցեղերուն՝ արիւնոտ տողերով: Ու կ'ըլլան հասկնալի «ըլլալիք»-ի մը սիրոյն, չըլլալները միլիոնաւոր երկտասարդներուն: Ու պատմութիւնը պէտք է մեղադրէ առաջնորդները այդ երազներուն: Զի ամէն ժողովուրդ, անհասի նման, կ'ապրի երազներով:

Բայց ամէն խօսք չունի զօրութիւն, որովհետեւ ամէն խօսք է արտայայտութիւնը անկեղծ համոզումի և խորունկ ինքնաճանաչումի: Մեզի տրուած է գիտել կեանքի ամէն երեսներուն վրայ մարդիկ, որոնք խօսած են ուրիշներ կեղծելով, իրենց իրական եղածին հակառակ փաստարկութիւններով: Առաջին անգամ է որ միջոցը նպատակի դերին է բարձրացած: Մարդիկ միշտ իրականին քով ունին կեղծը: Ինչ հրճուանք է հետեւի բանաստեղծի մը — բառը իր իսկական առումին մէջ. մէկը որ իր զգացումներու և մտածումներու արձանին իր շունչը կուտայ — խօսքերուն հեղեղումին, ու ի՞նչ տանջանք տողերուն մէջէն ոտանաւորի մը, որ ոչ մէկ բան կ'ըսէ մեզի իր ետեւ թաքուն բանաստեղծին կեանքէն: Ու բարեբախտաբար մարդիկ ունին վեցերորդ զգայարանք մը անտեսանելի բաներու շօշափումը ունեցող: Թէ ոչ անհամար պիտի ըլլար թիւը փրկիչներուն — բառը տարածելով ամէն տեսակի մեծ մարդերու իմացումին:

Երկու հազար տարիներ մեզ կը բաժնեն այն օրերէն ուր մարդացեալ Բանը, Աստուծոյ ուժին արտայայտութիւնը, եկաւ

խօսելու մարդոց իրականութենէն՝ անծանօթ բայց տեսականօրէն կարօտարար ճշմարտի մը ամենէն հուժկու և ամենէն կենդանի ձևով: Աւետարանը՝ տեսակ մը զոյգ աշխարհին այս աշխարհէն ներս, արձանագրութիւնը մինչև այնատեն զաղտնի մնացած հոգիի աւքերուն: Մարդիկ փրկուողն զայն ոչ թէ կեանքի մէջէն, այլ իմացական թափառումներուն: Յունական փիլիսոփայութիւնը մօտեցաւ անոր բնականցական տարազներով, հասնելու համար Պղատոնով խօսներու աշխարհի մը որքան զոյ նայնքան և անգոյ: Հաւատքէ աւելի տրամաբանութեան եզրակացութիւն մը: Եւ սակայն հաւատքը միտքով չի սահմանափակուիր: Վերջնոյն շրջանակը շատ փոքր է առնելու համար իր մէջ անսահման խորութիւնը հաւատքին: Յիսուս բերաւ այդ աշխարհը ապրուած, գոյ, շօշափելի սիրոյ իր կեանքով: Սորվեցուց մարդոց լայնալ, խորանալ փոխանակ կապելու հոգիին թեւերը այս աշխարհի զձուձ իրերուն: Առաջին անգամ է որ կը քարոզէր սիրել թշնամիները և ինք իրապէս կը սիրէր զանոնք ներելով խաչին վրայէն անոնց, որոնց չհասկցածի կատաղութիւնը զինք բեռնած էր անոր վրայ: Ահաւասիկ թէ ինչո՞ւ խօսքը Յիսուսին կը տեւէր դարերու մէջէն, ըլլալով խորապէս և ամբողջապէս պատկան անոր կեանքին, իր բարոյականի սկզբունքներուն: Ու իր յաջորդները, անոնք որ իր կեանքին, խօսքին շունչովը լեցուցան, խելայեղօրէն վաղեցին, ներշնչուած իրենց վարդապետին տեսիլէն, իրենց ուռականներէն, մաքսաւորի սեղաններէն անդին ու վեր հսկայ գործի մը լուծքին, և յաջողեցան ալ արիւնի ու մահուան գինով: Այնքան խորունկ է երբեմն տպաւորութիւնը մարդուն, ուրիշներու հոգիին ու պատառին, ուժովը կեանքին էութիւնը ընդգրկող, զայն հիւլէ առ հիւլէ բացատրող խօսքին:

Երուսաղէմ

ԲԱՅԳԷՆ ԱՅԵՂԱՅ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԱԿԱՆ

ՈՒ ԴՈՒՆ ՄՈՌՑԵՐ...

ԱՆՈՆՑ՝ ՈՐ ԶԵՆ ՄՈՌՑՈՒԻՐ...

«Ինչո՛ւ, հոգի», հարցուցի՛ր, «պարման՝ կուլա՛յ այս տղան...»
 Ցաւին ալ մէջ՝ զուսպ այնպէ՛ս՝ իր հոգիին փաղցրութեամբ.
 Ու չես հանչնար զայն հիմա, տղան՝ որուն — խեղճ այնքան —
 Կարծեցիր դուն հոգիին իջնել աստղերը մինչեւ...:

Շիկնո՜ս այնպէ՛ս — անձրեւէն ինչպէս ետքի աստղերուն
 Խորունկնալով կը ծաղկի մենիկ պատուր, հեռո՞ւն —
 Զրբացուած դեռ հոգիներ՝ անո՛նք, սրտով իր սէրէն,
 Այրպէս հեռու, աղուորցած, միշտ սեւեռուն բայց իրեն...:

Ու դուն մոռցե՛ր՝ շուտ այնքան, պատրանքն անուշ, ընտանի...
 Ու եեզ չըսի՞ թէ դժուա՛ր՝ առանց սրտի, մարդ տանի...
 Արեւ — անձրեւ հոգիով կեցեր հեռուն կը նայիս,
 Մտերմօրէն, իր ուսին, վախճալով թերդ նետել...:

Գնա՛, հոգի, աչքերուն, երազէն խեղճ սա տղուն.
 Հոն, անձրեւէն լուացուած պիտի գիշեր մը զտնես,
 Ու նայուածքներ՝ ալիքուող, ու հասակներ՝ պընըլտուն,
 Ամէնքն ալ բարձ, եեզի պէս, գինը ցեղին արիւնին...:

Գնա՛, հոգի, չեն թողուր սէրը միմակ՝ որ սրտի...:

22 Մարտ 1942

ՇԷՆ - Մ.Ս.Է

Յ Ի Շ Ե Ր Գ

(3+4+3)

Աշունին, հովը տըրտում աշունին,
Հըծձագին կը բախէ դուռըս ուժգին,
Ու կ'առնէ, ու կը տանի զիս հեռուն...

...Կը յիշեմ մարդով տաքուկ տունը իմ,
Մեր բակին մեռնող շառայլն արեւին,
Ծեր սիրոյ խենթ կոտորումն էր հոգիսն հին...

Ինչ ուրաշ անձրեւը մեր փողոցին,
Մինչ անդին, երգիքներու հողը ցիր,
Մայր մը ծեր կը լողէ ծակ տանիքն իր...

Ահ ինչպէ՛ս, հովը տըրտում աշունի,
Կը բերէ իր հետ ինծի, պարմանի
Յուզումն այն, իմ պարզ օրուան, խենթ օրուան...

Կ'երթայի մեծ ըլլալու, ամայի
Խուցերու մէջ ալ ես զիս բանտելու,
Առյաւէտ բաժնուելու կ'երթայի...

Ու տարի ինծի հետ տունըս բարի...
Յերեկին, արեւին գոյնը բերրի,
Աղիւսէ, յուշը անոր կ'արիւնէ...

Երբ կ'ընեմ մըտիկ անուշ կարկաչի
Լուռ երգին իմ այս սըրտի եղերքին՝
Տունը իմ ցաւի մը պէս կը կառչի...

Երագի ու ստուերին խորհուրդի,
Ես յանձնած ըլլամ ինքզինքս տըրտագին՝
Սըրտիս մէջ լուռ յիշատակ մը կ'այրի...

Գիշերին՝ ծանր ու մութ սենեկին,
Ըզգամ երբ մենութեան սառը լըռին՝
Կը յիշեմ մարդերով տաք տունը իմ...

Ես մոռնալ չեմ կրնար տունըս պըզտիկ,
Միշտ բռնող թախիծն անուշ, մըտերիմ...
Ապրիմ հո՛ն, ու անոր մէջ ալ մեռնիմ...

...Աշունին, հովը տըրտում աշունին,
Հըծձագին կը բախէ դուռըս ուժգին,
Ու կ'առնէ, ու կը տանի զիս հեռուն...

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՓՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑ

Ազգային այս մեծ կորուստին առիթով, «Սիոն» կը մասնաւորէ իր վիշտը անզուգական այս աշխատակցին համար, որ ընդարձակ ու արիական գէժք մըն էր պատմագրական և բանասիրական մարզերուն վրայ, և որուն անակնկալ կորուստը իրական ազէտ մըն է, վասնզի իրմով կ'անհետանայ մեր անցեալին համադրական եւ կշռագատ հմուտ տեսանողը: Մանրամասնութիւններ կը պակսին իր մահուան: Ան կը մեռնի օտարութեան մէջ, և օտարներու սպասին վրայ, այս վերջին պարագան իր կորուստով կը դառնայ աւելի քան տրտում, նոյնիսկ վերադարձը բոլոր անոնց համար, որոնք կը փորձեն իր ճիշտ գինին մէջ տեսնել ամբողջովին չհասագործուած այս արժէքը:

Սուրբ Աթոռոյ նախորդ եւ ներկայ պատրիարքները, Երուսաղէմը իմացական հղօր կեդրոնի մը հմայքով բարձրացնելու իրենց յառաջագրութիւններուն մէջ, յաճախ մտածեցին իր մասին, բայց փափաքները չիրագործուեցան, հպատակելով ժամանակներու ալլապէս դժոյղակի պարտադրանքին:

Ոչ ոք կը մտածէր մահուան, որ այսպէս անտկնկալ, միանգամ ընդ միշտ կը կործանէ մեղամաղձիկ սպասման խիստ փառքը մեր ներսը:

Անշուշտ Ն. Ադոնց այն բացառիկ մարդերէն է, որոնց կեանքին չափ՝ գործը, բոլոր իրաւունքները ունի իր բովանդակ խաւերուն և ծաղքերուն մէջ հպարտութեամբ և արդարութեամբ վերլուծուելու և փառաւորուելու: Սակայն հնարաւորութիւնները առ այժմ անբաւական են փառքի այդ պարտքը ճշգրտութեամբ կատարելու մեծ հանգուցեալին հանդէպ:

Ընդարձակ է իր տաղանդը, ինչպէս ընդարձակ՝ իր գործը: Անոր մէջ հայ բանասիրութիւնը կը կորսնցնէ վարպետ մը, հայ գրականութիւնը՝ բազմակողմանի հրմտութեամբ դատող մը, չըսելու համար

քննադատ մը: (1905ի Բանբերը՝ Մոսկուա, արեւմտեան մտքին նորագոյն տուեալները կը կիրարկէ արուեստի գործերը կշռելու համար): Հայ պատմութիւնը այդ կորուստին մէջ կը զգայ մէկը սիրալի իր աշխատաւորներէն որ զազտնիքը ունեցաւ խորաթափանց համադրութեան մը մէջ մեր ժողովուրդին կեանքը, շրջանները տեսնելու, ապրելու ու մեղի փոխադրելու: Մեր այս նշմարը կը դրադի առաւելաբար հսկայ այդ աշխատաւորի վերջին հանգամանքովը:

Չուր տեղը էր որ այս աթոռին երկու մեծ և երախտաւոր պատրիարքները, ինչպէս նաեւ Նորին Ամեն. Մեսրոպ Սրբազանը, հանգուցեալին կատարած ունէին ամենախոր և կայտառ հիացում մը (*):

✱

Փրոֆ. Ն. Ադոնց լեզուագէտ, բանասէր և պատմագէտ մըն էր: Մեր մէջ այս վերջին դարուն չեն պակասած այս տիտղոսներով համբաւուած արժանիքներ. անոնց մէջ բացառիկ ու յատկանշական գէժք մըն է Ադոնցը:

Իբրեւ պատմագէտ, ան կը զատորոշուի այդ անունը ունեցող մեր տիտղոսաւորներէն, շնորհիւ մտքի կարգ մը բացառիկ տուրքերու, որոնք հաստատելի են իր վրայ: Պատմական իր վերկառուցումները՝ մեր անցեալի քանի մը շրջաններու, ճշգրտման ու տրամաբանական հետեւողութիւնները, զինք կ'ընեն զգոն ու բացառիկ:

Դիտէ թէ պատմական ցուցմունքներն ու ճշգրտմանը կը պահանջեն զգուշաւոր վերաբերմունք: Բաւական չեն տեղեկութեանց ատաղձներ, համեմատական եղբայրկացութիւններ, և անձնական ու ստացիկ տպաւորութիւններու նօթագրութիւնները, ինչ որ սիրական մեթոտը և եղանակը մնաց

(*) Մասնաւորաբար կը յիշեմ Թորգոմ պատրիարքի հիացական խօսքերը իր մեծ բարեկամի հասցէին: Փարիզ հանդիպումի մը առիթով երբ ուզեց ներկայացնել զինք այցելողները, «այս ալ իմ աննման բարեկամ»՝ Փրոֆ. Ն. Ադոնցն է, պատուական զուլս մը որ միայն պատիւ կը բերէ զինք ծնող ժողովուրդին, բաւ. ու այս խօսքերը կ'արտասանէր խանդավառ սքանչացումով մը, մոռնալով նոյնիսկ պահ մը էթիքէթի պահանջները զինք շրջապատողներու մէջ:

լայնածաւալ Չամչեանէն սկսեալ մինչեւ հմտութեամբ տառապող բազմաթէք Հայր Գաթըրճեանը: Գարագաշեան և Շահնաշարեան, առաջինը՝ վերլուծական եղանակին հանդէպ իր խոր ակնորժակով, և միւսը՝ համադրական ցանկութիւններով, վախկոտ փորձեր տուին այն իրադրութեանը զոր հաճոյք ու փառք է վերջապէս, հաստատուած գտնել Ադոնցի գործին մէջ: Վասնզի գիտական ոգիով, և բարձր քրննադատութեան սկզբունքներով կենալ կարենալու համար այս հարցերուն դէմ՝ պէտք է մշակուած միտք, եւ լայն ծանօթութիւն՝ զբաղանք շրջաններու եւ դպրոցներու, երեւոյթներու և ազգեցութիւններու, դէմքերու եւ գործերու շուրջ, վերջապէս այն բոլոր հանգամանքներու մասին, որոնք դարերու ընթացքին երեւան եկած են իբրեւ պատճառ և արդիւնք, իբրեւ ուղղակի կամ անուղղակի ազդակ ժողովուրդի մը զբաղանք ու պատմական կեանքին. այս արժանիքները չենք ուրանար վերոյիշեալներուն մօտ, բայց այդ ամէնը կեանքի վերածելու կախարդութիւնն էր որ պակսեցաւ լայնածաւալ այդ մարդերուն:

Պատմութիւնը յուշագրութիւնը չէ մեռած բաներու. «Թող մեռնող անցեալը թաղէ իր մեռելը», ինչպէս կը մտածեն շատեր. անցեալը երկաթեայ օղակով առնչուած է ներկային: Ադոնց գիտէ թէ պատմաբանին իրական պաշտօնն է բանալ և լուսաւորել կենդանի այդ անցեալը, և զանոնք բերել մեզի իրենց հնօրեայ բայց մշտաներկայ իրականութեամբ:

Ա. Ալպոյաճեանի «Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան» հատորի գատումին մէջ մեր փափաքը պահանջի վերածել էինք որ մեր պատմութեան աշխատաւորները՝ ըլլան անոնք կենսագիր, պատմիչ կամ քննադատ, թիւէն, թուականէն, փաստէն, պատմական ստուգութեան վեր՝ մտածէին ոգեղէն իրականութեան, և կիրարկէին այդ իրականութիւնը նուաճելու արուեստի կերպը:

Ճիշտ է թէ պատմութիւնը գիտութիւն մըն է իր հաւաքման մեթոտով, բայց կը դադրի գիտութիւն մ'ըլլալէ իր գատումները արժեւորելու եղանակին մէջ, որ պարզ բառով մը կեանքի վերածումն է այդ ամենուն: Սակայն արուեստն ու պատմութիւնը կը ներգաշնակուին, երբ անձերը և դէպ-

քերը իրականութեան բերելու կը պարտաւորուինք:

Անցքերու և անձերու պաղ թուագրութիւնը, մեռած դէպքերու դասաւորումն ու վիճակագրութիւնը պատմութիւնն է, երբ կը դադրի ճառագայթումը ըլլալէ կենդանի անցեալին: Եւ մտածել որ Վենետիկի եւ Վիեննայի մեր պատմաբանները տարիներով այս տիրական զգայարանքին հանդէպ եղան անընդունակ, զայն փոխարինելով հատորներու դէզովը՝ իր կարգին անշուշտ արժէք և հարստութիւն ամէն սկսող իմացական գործունէութեան հետ, բայց որուն պարտքն էր տեղի տալ, վերածուելու համար այլապէս էական և անհրաժեշտ կեանքի հանդէպին, միակ գրաւականը մնայուն եւ ստեղծագործ արդիւնքներու:

Պատմական գործերը ունէ ատեն կը պահանջեն զիտական և զբաղանք մեթոտներու հազուագիւտ միացում պատմաբանին մէջ: Այս տեսակէտով Գիրըն և Ռընան տւելի կատարեալ են իբրեւ անցեալը յարուցանողներ, քան ժամանակակից հմտագրական հսկայ աշխատաւորները, համադրատաբաններու ճարտար պետերը:

Մեր պատմաբաններէն Լէօն, անցեալը զգալու իր կերպին մէջ բաւական զբաղէտ է, սակայն չարաչար կը գործածէ իր երեւակայութիւնը. իրեն համար ալ կարելի է ըսել թէ, Քրոմուէլն ու Համլէթը իրարմէ տարբերութիւն չունին: Ադոնց ունի զաղտնիքը այս դժուար հաւասարակշռութեան, եւ այս՝ հազուագիւտ արժանիք մըն է, տրուած ըլլալով արեւելահայ գրողներու քիչ մը շատ պարզապաշտ, անմիջական օգուտին հետամուտ նախանձախնդրութիւնը:

Առանց որեւէ մին ի մօտ ունենալու և ստորագնահատելու, պէտք է ըսել թէ մեր պատմաբաններէն շատեր չեն ունեցած իրենց նիւթէն պահանջուած ծանօթութիւնը, ընկերային, զիտական, գրական, օրէնսդրական և լեզուական գրութիւններու, ինչպէս կը տրուի մեզի հաստատել այս ամէնը իրագործուած և յաղթահարուած՝ օտարներու մօտ: Չենք կրնար անշուշտ սպասել որ պատմութեան անձնուր աշխատաւորը արուեստագէտ մը ըլլայ, բայց մեր իրաւունքին մէջն ենք, երբ նիւթական աշխատանքի, պրպտումի, նօթի և հաւաքումի կերպերով մէկտեղուած ար-

դիւնքը կը յաւակնինք պատմական երկ յորջորջել, մոռնալով թէ կեանքով զբաղելու ամէն ձեռնարկ նոյն ատեն ստեղծագործութիւն մըն է։ Հետեւաբար ապու համար իրական պատկերը անցեալ որեւէ չըջանին, ոչ միայն դիտական ոգիի պէտք կայ, այլ նաեւ զբաղական արուեստի ջերմութեան, արիւնին եթէ կ'ուզէք։ Ազոնց իրեւ պատմադէտ եւ պատմութեան քննադատ օժտուած է պահանջուած բանաւոր այս շնորհներով և առարկայական չափոցներով։ Ան գեղեցկագիտական ըմբռնումներով չինուած, և բազմակողմանի հմտութեան պաշարով խորացած իմացականութիւն մըն է, թէ՛ մեթոտի և թէ ներշնչումի մարդը հաւասարապէս։ Յետոյ ունի իր արուեստակիցներէն շատ քիչերու քով հաստատուած յստակատեսութեան, կամ աւելի ճիշտ՝ յայտնատեսութեան տուրքը, տարրական նախադրեալներէ աժան եղբակացութիւններու չյանգելու, և անբաւական տուեալներու վրայ տեսութիւններ չլաստակերտելու։

Ծիշտ է թէ մարդկութեան անցեալը շատ ընդարձակ է սղմուելու համար մարդկային ուղեղի մը ներքեւ, հետեւաբար կատարեալ գործերու պահանջը կը դառնայ խնդրական՝ մանաւանդ այժմու կեանքի ընդարձակ ծաւալին վրայ։ Բայց պատմադէտը առնուաղն պարտաւոր է տալ մեզի շարքը կեանքի իրական պատկերներու, մարդկային ապրումներու զանազան երեսներէն, ապրած մեզմէ առաջ մեր երկրադրեղին վրայ։ Այս պայմաններուն տակ պատմութիւնն ու զբաղանութիւնը կը համերաշխին։ անջատել զանոնք իրարմէ, երկուքն ալ հաւասարապէս աղքատացնել է։ Այս օրերուն մանաւանդ՝ երբ մարդկային զգալութեանց և փորձառութեան երեսները չլմեցուցիչ ըլլալու աստիճան այլազան են և յեղաշրջումներու ընդունակ։ Օրինակ մը պիտի բաւէր հաստատելու մեր մտածումին ծաւալը։ Ժ. դարուն, յիշելու համար ունէ չըջան, ինչ որ պատմական կեանք կը կոչենք, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ քանի մը իշխաններու, պալատներու, կամ եկեղեցական խոշոր աթոռներու շուրջն ու մէջը պտտող հոգեկան, իմացական և զգացական գործունէութիւնը։ Մարդիկ քիչ տարբեր էին այս խոշոր հարցերու առջեւ։ պատմիչ

մը, պապի մը կամ իշխանի մը պատկերը տալու համար, զժողովութիւն չունէր ատոնց ետեւ և ներքեւ եռացող բազմազունակ, շատ անգամ վերլուծումէ խուսափող ձրգտումներու, խռովքներու, կծիկները քակելու։ Այսօրուան կեանքը իր պահանջներուն և իրացումներուն մէջ շատ աւելի բարդ և բազմաբնուէ, կենսադրի մը և կամ ժամանակագրի մը համար։ ու որքան զժողով, այսօրուան մարդերը իրաւ կարենալ զգալու և տեսնելու համար։

Տակաւին նկատի չունինք վայրահաճ, միակողմանի ու ձգտումաւոր այն դատումները, որոնք Քարլայլի, Էմիլսոնի, եւ մերձաւոր ժամանակի պատմադէտներու և ընկերային գիտութեանց հմուտներու սիրական տեսակէտը կազմեց, պատմութիւնը մեծ անհատականութիւններու, յեղաշրջող զաղափարներու, և կամ տնտեսական պէտքերու կրկէսը ներկայացնել։ Անցեալը իր պատճառներու և արդիւնքի շղթային մէջ ճիշտ տեսնելու կարողութիւնը դիւրին ձեռք բերուելիք տուրք մը չէ անշուշտ։ այս իրողութիւնները արքայական պողոտաներով չեն առնչուիր իրարու, բայց կան զանոնք իրարու առաջնորդող ուղիներ, եթէ միայն զանոնք տեսնել կարենայ պատմաբանը։

Դրագէտի կեցուածք անհրաժեշտ կը դառնայ իրերու և վիճակներու այս այլազան աշխարհէն պատմութեան կարելի աշխարհը վերկառուցանել։

Ուրիշ թերութիւն մը որ խորապէս տողորած է մեր պատմադէտները եղած է իրենց նախապաշարումը։ Հայրենասիրական, կրօնական, հատուածական և ազանգամտական ոգին և ձգտումները արդէլք եղած են անոնց որ իրենց գննութեան եւ հետապնդման ենթակայ եղած իրերն ու երեւոյթները կարելի ճշտութեամբ և հարազատութեամբ ելուզուին ու երեսուին։ Անշուշտ այս գծողակ անհասկացողութիւնները պայմանաւորուած են ծանծաղամբութեան, տգիտութեան և միակողմանի դատարարականութեան մեղքերով, և պատմադէտը ինչպէս և պատմութեան ուսանողը պէտք է խառնուածք ունեցող և օժտուած մէկը ըլլայ անայլալ բայց ճիշտ գիտումներ եւ դատումներ կարենալ արձանագրելու համար։ Ինչ խոր բեկումով է որ կը կար-

դանք մօտաւոր շրջաններէ իսկ մեզի եկած վկայութիւններ կրօնական և կուսակցական, նոյն և մէկ նուիրական խնդիրներու չուրջ՝ տարամէտ և անհաշտ Տեղը չէ՞ մտածել որ զիրար տարբեր տեսնելու, գլխիվայր շրջելու այն կատաղի ակորժանքը, արդիւնք հաւանաբար խորունկ կիրքերու և բնագոյններու, պիտի մեղմանային, եթէ աչքերը գերծ ըլլային կարմիր լաթերէ։ Պատմաբանին պարտքն է այդ լաթերը պատռելէ աւելի, կիրքերուն մօտաւոր լուսաւորել ջանալ։

Աղոնց՝ ամենէն փայլուն ներկայացուցիչը իր գպրոցի աւանդութեան, անթերիներէն մին եղաւ այս տեսակէտէն։ Բանասիրական ու պատմական բանավէճերու կամ տարակարծութիւններու առթիւ իր խօսքը ունեցաւ միշտ այդ կշռագատ անկողմնակալ և աննախապաշար նկարագիրը, բազմացնելով տակաւ իր վրայ հիացողներու եւ իրեն բարեկամներու խումբը։

Եթէ անհատի մը կամ ժողովուրդի մը անցեալը զիմագծելը արուեստ մըն է, եւ կը պահանջէ ներքնատես կարողութիւն, երեւակայութիւն և իրացում, առնուազն մտքի պարկեշտութիւն է պէտք, մաքրկային ըլլալու անոնց մշտափոփոխ ու բազմերես վիճակներուն հանդէպ։ Գրագէտ, կշռագատ, պարկեշտ և աննախապաշար միտքը միայն կրնայ իրենց հոսանքին մէջ բռնել ու հաստատել զիրար խաչաձեւող այլազան վիճակներն ու գործունէութիւնները իրենց պատճառի և արդիւնքի հոսանքն ի վար, պատմութեան գունաւոր թեզանին վրայ։

Անհրաժեշտ նկատեցինք պատմական այս ընդհանուր տեսութիւնները, տալու համար Ն. Աղոնցով մեր պատմութեան հասկացողութեան մէջ թուական մը կազմող այդ ոգիին վրայ քանի մը տիրական նշմարներ։ Ատիկա աշխատանքն է յաջորդ էջերով իրագործելի։

ԵՂԻՇԷ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Շարունակելի)

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՍԷՆ ԵՏՔԸ

ԱՄԲՈՂՋԱՎԱՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բ. ՊՈԼՇԵՒԻԶՄԻ ԵԿԿԵՍԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Սիւն»ի նախորդ երկու թիւերուն մէջ (1941 Նոյեմ.-Դեկտ. և 1942 Յուն.-Փետր.) խօսեցանք Նացիզմի և Գաղութի պետական գաղափարաբանութեան հետեւող իրենց եկեղեցական քաղաքականութեան վրայ։ այժմ, այս էջերուն մէջ, նկատի պիտի առնենք յետ-պատերազմեան մեծագոյն յեղափոխութեան՝ Պոլշիզմի՝ կրօնական քաղաքականութիւնը, յարաբերաբար անոր ընկերվարական Մարքսիստ գաղափարաբանութեան։^(*)

Պոլշիզմի Մարքսիստ գաղափարաբանութեան հակա-կրօնական ոգին ծանօթ է մեզմէ շատերուն առ հասարակ։ Կարմիր յեղափոխութիւնը, երբ իշխանութեան զուլուխ անցաւ Թուսիոյ մէջ, Պետութեան և եկեղեցւոյ՝ աշխարհիկ ու հոգեւոր իշխանութեան բաժանման քաղաքականութիւն մը որդեգրեց։ 1917 Հոկտեմբեր 26ին, Պետութիւնը այդ սկզբունքի առաջնորդութեան տակ, զրաւեց եկեղեցւոյ ստացուածքները եւ զանոնք յանձնեց համայնաժողովրդականութեան։ 1918 Յունուար 23ին, Պետութիւնը մասնաւոր հրովարտելով մը, և աւելի յետոյ Յուլիս 10ի Սահմանադրութեամբ, եկեղեցւոյ Պետութեանէն բաժնուած յայտարարուեցաւ, «բոլոր բանուորներու խզճի կատարեալ ազատութիւնը ապահովելու» բաղձանքով։ Նոյն Սահմանադրութեան 13րդ յօդուածը «բոլոր քաղաքացիներու ազատութիւն կը շնորհէ կրօնական կամ հակա-կրօնական բոքրականտի համար»։

(*) Պոլշիզմի գաղափարաբանութեան մասին լրիւ գաղափար մը ունենալու համար կարգաւ «Սիւն»ի 1939 տարւոյ 8, 9 և 12 թիւերը։

1918 Յունուար 23ի Սահմանադրութիւնը, վաւերացուած նոյնինքն Լեւոնէն, 13 յօդուածներէ բաղկացած օրէնսդրութիւն մըն է, որ հիմքը կազմեց Պոլշիկի մի կրօնական քաղաքականութեան:

Սոյն կանոնադրութիւնը կը շօշափէ կրօնական, ընկերային, կրթական և այլ էական հարցեր:

1. — Եկեղեցին բաժնուած է Պետութենէն:

2. — Արգիւնուած է Սովիեդ Հանրապետութեան սահմաններէն ներս հրատարակել ունէ տեղական օրէնք, որը քաղաքացիներու խղճի ազատութիւնը սահմանափակէ:

3. — Ամէն քաղաքացի իրաւունք ունի հետեւելու կամ չհետեւելու ունէ կրօնական ուղղութեան մը:

4. — Պետական արարողութիւններ և հանրային հաստատութիւններ պէտք է չկապուին կրօնական հրահանգներու հետ:

5. — Կրօնական պաշտամունքներու ազատ կիրարկումը ապահովուած է այն չափով որ անոնք հանրային կարգը խանգարելու և կամ Սովիեդ Հանրապետութեան քաղաքացիներու իրաւունքներուն միջամտելու բնոյթը չունենան:

6. — Ոչ մէկ անձ կրնայ խուսափիլ քաղաքային պարտականութեանց կատարումէն, իր կրօնական համոզումներուն հետեւելով:

7. — Կրօնական երգումը արգիւնուած է:

8. — Գպրոցը բաժնուած է եկեղեցիէն: Կրօնական դաստիարակութիւնը արգիւնուած է բոլոր հանրային և անհատական գպրոցներէ ներս: քաղաքացիներ կրնան առնել կամ տալ, միայն անհատական կրօնական դաստիարակութիւն:

9. — Բոլոր եկեղեցական և կրօնական ընկերակցութիւններ ենթակայ են անհատական ընկերութեանց ընդհանուր կանոններուն, և ունէ մասնաւոր առանձնաշնորհում չեն վայելեր, և ոչ ալ ունէ նպաստ կը ստանան Պետութենէն և կամ իրենց ինքնազուլ վարչական մարմիններէն:

10. — Արգիւնուած է եկեղեցական տուրքեր աւելցնել կրօնական ընկերութեանց համար, և կամ պարտադրել ունէ չափով պատիժ, աշխարհի տուրքերէ խուսափողներուն համար:

11. — Եկեղեցական կամ կրօնական ըն-

կերակցութիւններ իրաւունք չունին ստացուածքներ ունենալու: Անոնք զրկուած են օրինական անձնաւորութեան (personalité légale) իրաւունքներէն:

12. — Գոյութիւն ունեցող եկեղեցական ընկերակցութեանց ստացուածքները կը զբաւուին և կը նկատուին հանրային սեպհականութիւն:

Ահա իր ամփոփ գիծերուն մէջ, Պոլշիկի կրօնական քաղաքականութեան հիմնական կողմերը:

Կրօնական աշխարհի քաղաքականութիւն մը և օրէնսդրութիւն մը իր արտաքին ձևերուն մէջ, ցոյց չի տար մասնաւոր կրօնական թշնամութիւն մը: և Լիթվանի իրաւունք ունէր իրը կը յայտարարէր Ամերիկայի մէջ թէ Սովիեդ կրօնական օրէնսդրութիւնը, իր խորքին մէջ, սկզբունքով նոյն կեցուածքը ունի կրօնական ազատութեան տեսակէտով, ինչպէս արդի ունէ չէզոք Պետութիւն մը:

Բայց սոյն օրէնսդրութեան պէտք է մօտենալ, Պոլշիկի հակա-կրօնական գաղափարաբանութենէն առաջնորդուելով ուր ահնայալնորէն կ'երևայ տարբերութիւնը օրէնսդրութեան, կառավարական կեցուածքին, յետագային տրուած եկեղեցական նոր օրէնսդրութեանց միջև, օրէնքի հասկացողութեան, ոգիին և գործադրութեան անկիւններէն դիտուած, ուր այդ նոյն օրէնսդրութիւնը թէև հնուէ հակա-կրօնական անհատ քաղաքականութեան մը ձգտումէն իր խորքին մէջ, եղաւ սակայն իրականութեան մէջ կրօնական հալածանքի քաղաքականութիւն մը:

Այսպէս 1918 Փետր. 4ի հրովարտակը վերջ գրաւ կրօնքի ուսուցիչներու պաշտօնին: Հոկտ. 16ի հրովարտակով արգիւնուեցաւ բացարձակապէս կրօնական դաստիարակութիւնը: և երբ եկեղեցական իշխանութիւնը մամուլով ու կրօնական ջատագովութեամբ պաշտպանեց եկեղեցւոյ դաւերէ ի վեր նուիրականացած իրաւունքները, կառավարութիւնը անոր ի պատասխան 1922ին պետականացուց եկեղեցւոյ ստացուածքները, գոցուեցան եկեղեցիները, կրօնական բարձրագոյն վարժարաններն ու աստուածաբանական ակադեմիաները, և եկեղեցւոյ բարձրագոյն ներկայացուցիչն-

բէն ումանք ձերբակալուեցան, քրտորուեցան և ումանք մահուան դատապարտուեցան:

Պոլշեի իզմի պատժական օրէնքը, կը ջանայ կրօնական շարժումները կապիւլուքադաքական հակա-յեղափոխական ձեռնարկներու հետ: Ծանր պատիժներ սահմանուած են ամէն անոնց «որոնք զանդուածներու կրօնական նախապաշարումները կ'օգտագործեն Սովիէդ կառավարութեան տապալման համար»: Պետական կամ անհատական զարգացներու մէջ կրօնական դատարարութիւն տուողը կը պատժուի 1-2 տարուան տարապարհակ աշխատանքով: Եկեղեցական կազմակերպութիւններ, վարչական, դատական, եւ ուրիշ հանրային ֆոնկսիոններէ հետո պէտք է մնան, հակառակ պարագային կը պատժուին և անոնց ստացուածքը կը զբաւուի:

Պետութեան հակա-կրօնական գաղափարաբանութիւնը ընդգրկեց աւելի աններող ուղղութիւն մը կրօնական ընկերակցութեանց գործունէութեան նկատմամբ: 1929 Ապրիլ 9ին նոր օրէնք մը հրատարակուեցաւ ուր հետեւեալ սեղմումները գրուեցան. «Պետութեան մէջ կրօնական ունեւորութեան հանրային կամ անհատական, արգիլուած է. նմանօրինակ դատարարութիւն մը ներկի է միայն Սովիէդ Միութեան քաղաքացիներու համար բացուած մասնաւոր աստուածաբանական դասընթացներու առթիւ, ներքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր թոյլտուութեամբ, և խորհրդային Ռուսիոյ ինքնավար հանրապետութեանց մէջ, կեդրոնական գործադիր իշխանութեան թոյլտուութեամբ»:

1929 Հոկտ. 1ի հրովարտակը կ'արգիլէ գոյութիւնը կրօնական ընկերակցութեանց, և կը հանդուրժէ միայն «վկայութիւն՝ բայց ոչ բրորականտ» սկզբունքին. 1932 Մայիս 15ի հրովարտակով լուծուած հռչակուեցան բոլոր կրօնական վարժարանները, դաւանութիւնները, կրօնական համայնքներն ու դաւանաբանական հերձուածները: «Մինչև 1937 Մայիս» ոչ մէկ եկեղեցի կանգուն պէտք է մնայ Սովիէդ Միութեան մէջ»: Աստուած՝ իրրեւ միջնադարեան մասունք, պէտք է վտարուի խորհրդային Ռուսիոյ սահմաններէն: Հնգամեայ բլան մը հաստատուեցաւ այս չարաշուք բրոկրամին իրականացման համար: Առաջին տարին՝

բոլոր եկեղեցիները, աստուածաբանական ֆաբրիկէները պիտի գոցուէին. Բ. տարին՝ համայնքներ և ընտանիքներ, իրրեւ կառավարական մարմիններ, պիտի սրբուէին կրօնական նախապաշարումներէ, և մասնաւոր զարկ պիտի տրուէր զանգուածներու հակա-կրօնական դատարարակութեան. Գ. տարին՝ անաստուածութեան խցիկներ պիտի բացուէին և այն եկեղեցականներ որոնք չէին հրաժարած իրենց նախկին կրօնական հաւատալիքներէն, պիտի արտաքսուէին. Դ. տարին՝ 1935-36 եկեղեցիները պէտք է փոխուէին վարչական մարմիններու որոնք զանոնք պիտի վերածէին «բանուորական վերակազմութեան» (recréation rationnel) տեղերու, և «կրօնքի ու կառապաշտութեան մուծ անկիւնները պիտի փոխուէին ապագայ քաղաքակրթութեան փարոսներու»: Իսկ Ե. տարին՝ 1937, հակակրօնական ուսուցումը պիտի խորացուէր և արմատանար զանազան միջոցներով:

Այսպիսի հակա-կրօնական օրէնսդրութիւն մը և գաղափարաբանութիւն մը սոսկալի զէնք մըն է կառավարութեան կամ կուսակցութեան եւ նոյնիսկ տեղական իշխանութեանց ձեռքը, պայքարելու համար ահաւոր ուժգնութեամբ եւ անզուսպ կատաղութեամբ մը բոլոր կրօններու դէմ:

Պոլշեի իզմի հակա-կրօնական գաղափարաբանութիւնը անխուսափելիօրէն այս ձեւ օրէնսդրութեան մը պիտի յանգէր: Օրէնսդրութիւն մը՝ որ հիմքը եղաւ կրօնական քանդիչ քաղաքականութեան մը, որ իր ուղղութիւնը կ'առնէր շատ լաւ կազմակերպուած անաստուածեան շարժումէ մը, կառավարութեանէն և կոմիւնտերէնէն:

Ինչպէս ծանօթ է, յետ-պատերազմեան արդի յեղափոխութիւններու յատկանիշը այն է թէ Պետութիւնը կուսակցութեան մը Պետութիւնն է և թէ կուսակցութիւնը այնքան սերտօրէն նոյնացած է Պետութեան քաղաքականութեան ու գաղափարաբանութեան հետ որ ոչ միայն կուսակցութիւնը ինքզինք պատասխանատու կը զգայ Պետութեան համար, այլ նաեւ Պետութիւնն ալ չի կրնար անպատասխանատու նկատուիլ կուսակցութեան ծրագիրներուն և գործունէութեանց համար զոր կը պաշտպանէ:

Պետութիւն և կուսակցութիւն, հակա-

կրօնական գաղափարաբանութեան և օրէնս-
դրութեան մը հիման վրայ, սկսան կրօնա-
կան հալածանք մը ի գործ դնել Ռորհրդ.
Ռուսիոյ սահմաններէն ներս. իրենց նպա-
տակն էր Ռուսիան դարձնել «առանց Աս-
տուծոյ երկիր մը»։ Այս պայքարին մէջ
Պոլշեիկ հակա-կրօնական գաղափարաբա-
նութիւնը բնագոյնական համոզումի ուժ
ալ ստացաւ, և հակա-կրօնական հանգա-
նակի մը բծախնդիր նախանձախնդրութիւնն
ալ։ Օրէնսդրութիւնը ասիկաներ կը ստեղծէր
կրօնքը քանդելու տխուր քաղաքականու-
թեան մը. կուսակցութիւնը իբր *dynamique*
ուժ մը կը ծառայէ այս անհաւասար, ան-
տրամաբանական և անմարդկային պայքա-
րին մէջ։ Ամենակարող Պետութեան մը և
հաշմանդամ Եկեղեցւոյ մը պայքարին մէջ,
կուսակցութիւնը եղաւ դաժան դահիճը
Եկեղեցւոյ։

Պոլշեիկ մի հակա-կրօնական ծրագրին
վրայ պէտք է աւելցնել նաև կառավարու-
թեան պաշտօնական օրէնսդրութիւնը և
քաղաքականութիւնը, հասկնալու համար
թէ որքան ծանր ու օրհասական էր հար-
ուածը որ կը տրուէր Եկեղեցւոյ մը, որ
դարերէ ի վեր, իր ըմբռնած ձևով, հոգեկան
սպասը ըրած էր բազմամիլիոն ժողովուրդ-
ներու։

1919 Մարտի մէջ գումարուած Բ. կու-
սակցութեան Համագումարը ծրագրի մը որ-
դեգրեց, ուր կ'ըսուէր. «Պոլշեիկ մի Հա-
մայնավար կուսակցութիւնը զոհ է Պետու-
թեան Եկեղեցիէն բաժանման սկզբունքէն.
կուսակցութիւնը համոզուած է թէ զան-
գուածային կառուցողական դաստիարա-
կութեան մը գիտակից ծրագրին իրականա-
ցումը կարելի է միայն կրօնքի սպանու-
թեամբ։ կուսակցութիւնը վերջ պիտի դնէ
չահագործող դասին և կրօնական բրօքա-
կանտի կազմակերպութեանց կապին, և ի
գործ պիտի դնէ գիտական հիմքերու վրայ
կառուցուած հակա-կրօնական բրօքական
մը, զանգուածները ազատելու համար կը-
րօնքի նախապաշարութիւններէն»։ կուսակ-
ցութեան այսիերպ գործունէութիւնը պիտի
խուսափի վիրաւորելէ հաւատացեալներու
զգացումը, առաջին առնելու համար կրօ-
նական *fanatisme*։

Յետ-պատերազմեան յեղափոխութիւն-
ներէն միայն Պոլշեիկեան գաղափարաբա-

նութիւնն է որ իրապէս կիրարկեց կրօնքի
դէմ նմանօրինակ պայքար մը, աշխատա-
ւորութեան զիտատորութեամբ։

«Համայնավար կուսակցութիւնը չէղօք
դիրք չի կրնար բռնել կրօնքի նկատմամբ.
անոր գաղափարաբանութիւնը կ'առաջնորդէ
կրօնական բոլոր նախապաշարութիւններու դէմ
հակա-կրօնական բրօքականտի մը, որով-
հետեւ Պոլշեիկ մը կը հաւատայ գիտութեան,
և ամէն կրօնք՝ հակադրուած է գիտու-
թեան»։

Այսպիսի գաղափարաբանութեան մը
լոյսին տակ՝ կուսակցութիւնը պայքար բա-
ցաւ Եկեղեցւոյ դէմ մասնաւորաբար, քանի
որ Եկեղեցին — կը կարծուէր — զօրակոչի
ենթարկած էր «Բրիտտոսի բանակները»,
Պոլշեիկ մի դէմ պայքարի մը մէջ, և շատ
ծանր ու ճակատագրական դեր մը կը խա-
ղայ — կը խորհուէր — Պետութեան դէմ.
ու այս պայքարը ոչ այնքան կրօնական
հաւատքի մը դէմ յայտարարուած շարժում
մըն էր, որքան կեանքի կրօնական հա-
կացողութեան դէմ մղուած գաղափարա-
կան նոր մտայնութիւն մը։

կուսակցութիւնը յաւակնութիւն ու-
նեցաւ ստեղծելու, հակա-կրօնական իր
քաղաքականութեան իրագործման համար,
հակա-կրօն նոր գրականութիւն մը, ար-
ուեստի նոր հասկացողութիւն մը, պատ-
րաստելու համար զանգուածները Համայն-
նավար նոր աշխարհայեացքի մը (*weltan-
schauung*) մը մէջ։

կուսակցութեան ժ.Կ. Համագումարը
պահանջեց որ կրօնքի դէմ մղուած պայ-
քարը ըլլայ հասկնալի, և ընդգրկէ կրօնա-
կան բոլոր երևոյթները, իր ամբողջ բար-
դութեան (*complexité*) մէջ, ընդհանրապէս,
իսկ կրօնական կազմակերպութեանց դէմ
պայքարը մասնաւորաբար՝ նկատեց շատ
էական և անյետաձգելի. «վասնզի անոնց
մէջ կը դարբնուին և կը պահուին հակա-
յեղափոխական ռեակցիա բոլոր սերմերը»։
Եւ Սթալին, 1932ին, յայտարարեց թէ այդ
պայքարը անհրաժեշտ է՝ սկզբունքային ու-
րիշ տեսակէտով մըն ալ. «կրօնքը արդեւ
կը հանգիստնայ աշխատաւորութեան զար-
գացման ու յառաջգիւղութեան, և կը ծա-
ռայէ իբր ծածկամիջոց (*camouflage*), իբրեւ
գիմակ կ'ապկտալիս գաղափարաբանու-
թեան»։

Եկեղեցւոյ զէմ այս ահաւոր պայքարը իրականացնելու մասնաւոր միասնով՝ ըստ եղծուեցաւ անաստուածներու միութիւն մը (Comsomol) — անաստուածեան պաշտամունքը զարգացնող երիտասարդ համայնավարներու ընկերութիւն — օժտուած՝ պայքարի բոլոր թոյլատրելի զէնքերով և կրօնատեաց զաղափարաբանութեամբ մը, և որ ամէն տարի կը հրատարակէր հակակրօնական բրօքսականտի մեթոտներու վրայ տարեգիրք մը, ուր կը շնչուէր սա էական մտածումը թէ աշխատաւոր դասակարգը շահելու համար զառակարգալին պայքարին մէջ՝ պէտք է զայն վերջնականապէս և արմատական կերպով ազատել կրօնքի կաշկանգումներէն. ուստի, գոն գուածներու գիտակից վերա-դաստիարակութիւնը անհրաժեշտ է. հետեաբար, այս սկզբունքի լոյսին տակ, Պոլշեիկեան հաւաքատիրութիւնը (collectivization) միայն ընկերային վերա-դաստիարակութեան մը հարցը չէր, այլ ան նոյն տեղին կը հետապնդէր զանգուածներու կրօնական վերա-կառուցման հարց մը, և կը ծագայէր, իբր այդ, հակա-կրօնական բրօքսականտի:

Կրօնքի դասակարգային նկարագիրը պէտք է մատնանշուի և ծիծաղելի դառնայ իր հակա-յեղափոխական և խաւարամիտ (obscurantist) ձգտումներուն և ուղղութեան մէջ. անաստուածեան կեդրոններ պէտք է բացուին ամէն տեղ, եկեղեցիներու կողքին. հակա-կրօնական դաստիարակութիւնը պէտք է սկսիլ դպրոցներէն. հանրային վիճարանութիւններ պէտք է սարքուին՝ զօրացնելու համար կրօնական տարակոյտը. հակա-կրօնական ամպիոններ պէտք է հաստատուին համալսարաններու մէջ. հակա-կրօնական մամուլ և թատրոն պէտք է հիմնուին ամէն տեղ, ու անոնց միջոցաւ ծաղրանքի առարկայ դառնան քրիստոնէական բովանդակ արարողութիւնը և ծիսակատարութիւնը, բարոյականն ու հաւատալիքները:

Պոլշեիկեան այսքան դառն ու արիւնոտ հակա-կրօնական քաղաքականութիւնը կարելի է ամփոփել հետեւալ կէտերու մէջ, որոնք եղան սերմերը այնքան ողբերգական ու անհաւասար պայքարի մը.

1. — Պոլշեիկմի կրօնական քաղաքականութիւնը պայքար մըն է Ս. Գիրքի զէմ,

զոր կը նկատեն անբարոյական — ընկերային տեսակէտէ — և նախապաշարեալ գիրք:

2. — Պոլշեիկմի կրօնական օրէնսդրութիւնը պայքար մըն է խղճի և կրօնքի ազատութեան զէմ. «անհատական վկայութիւն, բայց ոչ բրօքսականտ». ասիկա շատ ծանր հարուած մըն է՝ եկեղեցւոյ առաքելութեան և քարոզութեան տրուած:

3. — Պոլշեիկմի հակա-կրօնական օրէնսդրութիւնը քրիստոնէայ խորհողութեան և զայն գլխաւորող եկեղեցական պաշտօնէութեան զէմ՝ պայքար մըն է. պէտք է քանդել նոր կարկդոնը՝ եկեղեցին, լոկայնելու համար անոր բերանը:

4. — Հնգամեայ բլանը եկեղեցին կողոպտելու տխուր ծրագիր մըն է:

5. — Սովիէդ դաստիարակութիւնը՝ քրիստոնէական դաստիարակութեան վախճանն է:

Այս տուեալներու վրայ, եկեղեցիին զէմ պայքարը եղաւ սիստեմաթիք և հասաւ լայն համեմատութիւններու. 2,000 եկեղեցիներ զրաւուեցան, կողոպտուեցան, խորտակելու համար զանգուածներու մէջ եկեղեցւոյ հոգեւոր հեղինակութեան ազդեցութիւնը, սիստեմաթիք ճիշդ թափուեցաւ բաժնելու եկեղեցիին ինքն իր մէջ. եկեղեցիին ներս լրտեսական ցանցեր հաստատուեցան. արգիլուեցան տեղական եկեղեցիներու կեդրոնին հետ ունէյ յարաբերութիւն. ջնջուեցաւ աստուածաբանական դաստիարակութիւնը, սահմանափակուեցան օրինական իրաւունքներ բոլոր անոնց որոնք կը պաշտպանէին եկեղեցին և անոր պաշտօնէութիւնը. այնքան ծանր հարկերու տակ զրուեցան կրօնական տեղական համայնքները որ կրօնական կեանք և գործունէութիւն անկարելի դարձան:

Այսպէս Ռուսիոյ մէջ, եկեղեցին մեծագոյն փրկագինը տուաւ ընկերային բարեկարգութեան ծրագրին իրականացման համար: Կրօնական ազատութիւնը, նախատեսուած Լենինեան Սահմանադրութեան մէջ, իրականին մէջ եղաւ՝ կրօնական հալածանք մը: Եկեղեցի և ընտանիք իբրեւ կապիտալիզմի և քրիստոնէութեան դարաւոր սիւներ անխնայօրէն հալածուեցան: Ու այս իր բանաւոր պատճառը ունէր, անշուշտ, Պոլշեիկեան տեսակէտէ գիտուած՝ վասնզի կրօնքի զէմ պայքարը Պոլշեիկմի

համաշխարհային ձգտումներու և դադարներու իրականացման ծրագրին մէկ մասն էր։ Պոլշեի դմբ կը պաշտպանէ universalisme մը, կը հաւատայ կարելի ու հնարաւոր լաւագոյն աշխարհի մը յեղափոխութեան և երկրաւոր փրկութեան մը։ ունի իր երկրաւոր միտմանը, ինչպէս քրիստոնէութիւնը իրը։ բայց, ինչպէս ծանօթ է, Պոլշեի կեանքը universalismը Մարքսեան պատգամին universalismէն է, երկրաւոր փրկութեան մը պատգամը՝ դասակարգային պայքարով կարելի ու կոանելի։ Լենինկարագրելի այն խանդավառութիւնը, որով միլիոններ իրենց կեանքը կուտան Պոլշեի դմբ երկրաւոր նպատակներու իրագործման համար, կը ցուցնէ թէ քրիստոնէական կրօնքի դէմ պայքարն ու հալածանքը, ինքնին, նոր կրօնքի մը ձեւն է։

Դժուար պիտի չըլլայ, այլեւս, մեզմէ իւրաքանչիւրին համար, տեսնելու աչքի զարնող հակասութիւնը, որ կայ Պոլշեի կեանքի գաղափարաբանութեան հետեւող կրօնական օրէնսդրութեան և անոր գործողութեան մէջ։ Օրէնսդրութեան թուլատրած կրօնական ազատութիւնը, չարդարացաւ ապագայ հակա-կրօնական քաղաքականութեան որդեգրումով։

Համայնապար կուսակցութիւնն իսկ անդրադարձաւ իր սխալին որ չէր յարգած իր իսկ սահմանադրած եկեղեցական օրէնսդրութիւնը, և միայն 1929 Մայիսին էր որ Սովիետ ԺԴ. Համագումարը օրինական հիմք տուաւ իր հակակրօնական քաղաքականութեան, զոր շատ կանուխ արդէն սկսեցին գործածել։ Անկէ առջին, կրօնական բռնականութիւն քրէական յանցանք նկատուեցաւ։

Հակառակ այս դառն ու արիւնոտ իրականութեան ու տարիներէ ի վեր սխտեմաթիք կերպով ու նորադարձի մոլեռանդութեամբ ի գործ դրուած կրօնական հալածանքներու և ճնշումներու, 1936ին, Ռուսիոյ մէջ, եկեղեցւոյ գանգուածները ձայնի ելան։ Ռուսիան միշտ խոցուողներու երկիր է։ Յանձնախումբ մը նշանակուեցաւ դարմանելու համար կրօնքի դէմ եղած անիրաւութիւնները. աստուածային պաշտամունքի ազատութիւն չնորհուեցաւ։ Եկեղեցին վերականգնելու աշխատութիւններ եղան։ Յեղափոխութեան շրջանին ձուլուած գանդակներու վերստին շինու-

թեան համար վարկեր սահմանուեցան։ Համայնապար երիտասարդներու Համագումարը հրաժարեցաւ իր կուսակցական անդամներուն ստիպելէ հակա-կրօնական բռնականութիւն մը պարտաւորութիւնը, քահանաները և եկեղեցւոյ պաշտօնեաները երկրորդ կարգի քաղաքացի նկատող օրէնքը ջնջուեցաւ և նոր սահմանադրութիւն մը մշակուեցաւ, կրօնական պաշտամունքի ազատութեան սկզբունքին վրայ (Բրաւտա Յուլիս 12, 1936)։

Պոլշեի դմբ կրօնական քաղաքականութեան մէջ, այսպիսի անակնկալ և յեղափարդ փոփոխութիւն մը, շատ ցանկալի և ուրախադիմ լուր մըն էր բովանդակ աշխարհին համար ընդհանրապէս, և քրիստոնէութեան համար մասնաւորաբար։ Այդ քաղաքականութիւնը Ռուսիոյ մէջ սերտօրէն կապուած էր մշակութային քաղաքականութեան մը նորասկզբ ու յուսադրիչ փոփոխութեան մը հետ, որը տեսնելի կը դառնար Ընկերավարութեան humaniste գաղափարներու վրայ դրած շեշտով, անհատական դաստիարակութեան տրուած արժէքով, պատմական Ֆաքիւլթէներու վերականգնումով, ընտանեկան կեանքի կարեւորութեան ճանաչումով, որոնք քնկերական կառուցումով անխորտակելի և էական հիմքերն են, թէ՛ Ընկերավարութեան, թէ՛ Գրիստոնէութեան մէջ։

1936ին կրօնական կեանքի հանդէպ որդեգրուած այս աւելի թուլատու քաղաքականութիւնը, պէտք է ըսել անկէ ի վեր, և մասնաւորաբար ներկայ պատերազմի ընթացքին ոչ միայն չէ դադրած, այլ նաեւ շեշտուած է։ Ու այժմ տեղն ու ժամանակը չէ, դատաստանը ընելու նմանօրինակ կրօնական քաղաքականութեան մը փոփոխութեան արժէքին և անկեղծութեան չափանիշին^(*)։ Բան մը որ կրնայ գոհացուցիչ ըլլալ մեզի համար, սա է թէ Պոլշեի դմբ, եթէ իր ընկերավարական և տնտեսական գաղափարներու ու տեսութեանց մէջ իրական ու խոր փոփոխութիւններ ներմուծելու ստիպողականութիւնը չունե-

(*) Այդ հարցի լուսարանութեան համար կարգալ «Սիւն» 1941 Հոկտ. թիւին՝ «Խորհրդային Միութիւն և կրօնական ազատութիւն» մեր մէկ ուրիշ յօդուածը։

նայ, գէթ անհրաժեշտութեան մը առջեւ պիտի զգայ ինքզինք, սակայն, հրաժարելու կրօնքի նկատմամբ իր սխալ գաղափարական տեսութենէն: Այս յոյսը կը ներշնչէ մեզի, հակառակ իր տարիներով այնքան վայրագորէն ի գործ դրած քաղաքականութենէն յետոյ կարենալ դառնալը գէպի իր ներկայի թոյլատու գիրքը:

Բովանդակ աշխարհի յոյսն ու ակնկալութիւնը կապուած են արդարութեան յաղթանակին և անկէ ըզխելիք նոր կարգին, ուր աւելի քան երբեք ազատ պէտք է ձգուին ողեկան արժէքները, իրենց սեպհական լոյսին մէջ աճելու, եթէ կ'ուզենք խնայել մարդոց զժքախտ որդիներուն՝ նոր պատերազմի մը բովանդակ ողբերգութիւնն ու արհաւիրքը:

Պաշտօնագրեր, տարիներէ ի վեր, աշխատեցաւ իւրաքանչեւ զաղափարաբանութեամբ և մեթոտով իրականացնելու այդ նոր կարգը: Ծանօթ են մեզմէ իւրաքանչիւրին՝ այդ նոր կարգին խոցելի կողմերը, որոնք հեռզհեռէ յայտնի եղան ու կ'ըլլան, եթէ ոչ այնքան արդիւնաբերութեան եւ տնտեսութեան կազմակերպութեան թերիւներով, որքան կրօնական և ընդհանրապէս մշակութային գաղափարաբանութեան թերիւներով. ու թերեւ պիտի գայ ժամանակը երբ այդ երկուքը բաժնուին իրարմէ, ու ինչ որ կը կոչուի համայնավար կամ ընկերավարական կարգ, ըլլայ իրաւ ալ և միայն ընկերութիւններու տնտեսական կազմակերպութեան ձև մը, որ այլապէս ազատ պիտի ձգէր՝ ընկերային կեանքի բարձրագոյն մակարդակի վրայ, մշակութային ու կրօնական բարձրագոյն իտէալներով զարգացում մը:

(Շարունակելի)

Ս. Թ. ՈՒՆ, Վ. Ս. Գ. Ա. ՊԵՏ

ԼԵԶՈՒՆԴԻՏԱԿԱՆ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ^(*)

Այստեղ գնում ենք մի ցուցակ, որից երևում է թէ պահաւերէնի հնչիւնները հայերէն փոխառութեանց մէջ առհասարակ ինչպէս են տառադարձուած.

ա = ա	մ = մ
բ = բ	ն = ն
չ = ճ	օ = ո, ոյ
զ = զ	պ = պ, փ
ղ = ղ	բ = բ, ո
զ = ղ	ս = ս
ե = է, ե	շ = շ
ֆ = փ, ֆշ = շ, ֆտ = խտ,	տ = տ, թ
զ = գ	ու = ու
զ = գ	վ = վ, լ, ու
հ = ղ	խ = խ, խշ = շխ
ի = ի	յ = յ
ջ = ջ	ղ = ղ
կ = կ, ք	ժ = ժ
լ = լ, լ	

Ինչպէս տեսնում է, պահաւերական հնչիւնները մի քանիսը հայերէնի մէջ մի քանի ձևով են փոխադրուած: Տարբեր փոխադրութեանց մի մասը պէտք է վերադրել հայերէնի ձայնական օրէնքներին. այսպէս եւ դառնում է բառի մէջ ե, վերջավանդում ե, վ դառնում է բառասկզբում վ, ձայնաւորից յետոյ լ, և բաղաձայնից յետոյ ու. լ դառնում է բաղաձայնից առաջ ղ, ուրիշ տեղեր լ կամ ղ՝ առանց որոշ կանոնի: Միւս տարբերութիւնները անշուշտ պէտք է վերագրել հիւսիսային պահաւերական բարբառի մասնայատուկ հնչիւններին, այսպէս ր և ո զանազանութիւնը, ինչպէս և ո, ոյ ձևը: Գալով կ, պ, ռ կամ ֆ, փ, ք ձևերին՝ պէտք է ընդունել որ առաջինները ներկայացնում են իրանեան ների աւելի հին արտասանութիւնը, իսկ երկրորդները աւելի նոր արտասանութիւնը: Այս բանը ցոյց է տալիս յատկապէս պաւս-

(*) Շարունակութիւն՝ միաժամանակ հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործին թ. Գլուխէն:

պան բառը՝ որ Արշակունեաց ժամանակ փոխ առնուելով՝ ստացել է պ, մինչդեռ նոյն բառի Սասանեան ձևը փութեիպան՝ ունի փ: Նոյն բանը կարելի է ասել նաև ն ձայնի համար, որ յետին փոխառութեանց մէջ չ ձևն ունի: Պարսկերէնի ձայնարանութեան ընթացքն է եղել զօրացնել նախաձայն բաղաձայնները և ընդհակառակը տկարացնել միջաձայնները: Սրա ամենալաւ օրինակն է հպրս. պարսեիպան, հյ. պարսեպան, յետոյ փութեիպան, որ հիմա հնչուում է պրս. փութեիբան:

Հայերէն և պահլաւերէն բառերի համեմատութեան ժամանակ պէտք է ի նկատի առննալ նաև բուն հայկական ձայնական օրէնքները, որոնց ենթարկուած են նաև պարսկական հին փոխառութիւնները. այսպէս ի, ու ձայնաւորները ընկնում են նախաշեշտ վանկերում, ե, ոյ դառնում են ի, ու, եա դառնում է ե, բառասկզբում բ, ո. բաղաձայնները ստանում են ե կամ ա յե նարանը: Այսպէս՝ օր. պհլ. նեգակ դառնում է նեգակ, որից էլ նիգակ. մոնակ = մոյնակ = մունակ, սպեակ = սպեակ = սպիւակ, պասմոնան = պասմոյնան = պասմունան, վինաս = վինաս = վնաս, կուննիս = կննիթ, բասան = առասան, բանգ = երանգ ևն:

Ինչպէս վերևում ասացինք այս բոլոր համեմատութիւնները պահլաւերէն ձևերի համար են և արժէք չունին պարսկական ձևերի համար: Որեւէ պարսկերէն բառ եթէ ուզում ենք համեմատել հայերէնի հետ, նախ պէտք է առնենք նրա պահլաւերէն ձևը, և այն միայն համեմատենք հայերէնի հետ. առանց զբաւնալ բոլոր համեմատութիւնները կը լինին սուտ ու սխալ: Այսպէս՝ բաղ կը լինի հյ. վաս, որովհետեւ պհլ. ձևն է վաս. պրս. Համադան քաղաքի անունը կը լինի Ահմասան, որովհետեւ պհլ. ձևն է Ահմասան. պրս. ջաւեդան կը լինի յաւիսեան, որովհետեւ պհլ. ձևն է յաւեսան. պրս. գուրբազ կը լինի վարազ, որովհետեւ պհլ. ձևն եղել է անշուշտ վարազ, ինչպէս ցոյց է տալիս զնդ. վարազա. պրս. դանլիզ կը լինի դանլին, որովհետեւ պհլ. ձևն է դանլին. պրս. արգան կը լինի արժան, որովհետեւ պհլ. ձևն է արժան, պրս. բազար կը լինի հյ. վանառ, որովհետեւ պհլ. ձևն է վանառ ևն ևն: Գտնակապէս յիշելու արժանի է պրս. բառերի ա վերջաւորութիւնը, որի համա-

պատասխանն է միշտ ակ. ինչ. նամա = նամակ, նիգա = նիգակ, ֆուրա = ֆուռակ, ֆարրեսա = ֆրեսակ, դուրա = դուրակ, դիպա = դիպակ, ժիվա = ժիպակ, սիկուրա = սկաւառակ ևն: Այս բոլորի մէջ էլ պահլաւերէնը երեան է հանում միշտ ակ՝ համաձայն հայերէնի. ինչ. նամակ, նիգակ ևն:

Այն բոլոր բառերը՝ որ հայերէնը փոխ է առել իրանեաներից սկսած հնագոյն ժամանակներից մինչև ԺԱ. դար, թուով 751 հատ են, և ըստ տեսակի դասաւորուում են հետևեալ ձևով:

1. Բնութեան եւ նրա զօրութեանց մասին

Ախտաք, ապախտար (հիւսիս), արուսեակ, խաւար, մահիկ, նեմրոզ:

2. Կրօնական բառեր

ա) Կրօն, նախապաշարմունք եւ ոգիներ. — բազ (Աստուած), բազին, բախտ, բաշխ, զերեզման, դե, զժոխք, զժպարիշտ, զրուժ (ոգի է), զոհ, կախարդ, կախարդասար, համբարու, հեշմակ, հմայել, մարգարէ, մհհեան, յազել, յաշտ, յուշկապարիկ, նզով, պաշտել, պարիկ, սանդարամետ, օրհնել:

բ) Պարսից կրօն. — Ատրուշան, բարսմունք, բողպայիտ, գումէզ, դեն, դենիմազդեզն, դենպետ, համակդեն, մազդեզն, մոզ, մոզպետ, մովպետան մովպետ, պարտքաշ, ռատ, քեշ, քրտիկար:

3. Մարդ, մարդու եւ անասնի մարմնի մասեր

Անդամ, բազուկ, բաշ, գանձակ, գէս, գանդան, դաստ, դաստակ, դէմք, դմակ, երանգ, կուլակ, կուշտ, ճակատ, ճանկ, պիսակ, սմբակ, վարս, փուզ (թեփ), քաշ (մէջք):

Ներքին էակ. — Կամք, կամայ, ակամայ, կամակար, հանձար, ուշ:

4. Հիւանդութիւն եւ նմաններ. բժեկական բառեր

Ախտ, բիժ, բժիշկ, բոյժ, բորոտ, զարման, ժահր, կոյր, նզար, նիհար, նշտիր, փաթեհակ

5. Կենդանիներ

Աշդահակ (վիշապածուկ), բազ, բազէ, բզաք, բեշք մշկոյ, գաւաղ, գոմէշ, խարբուզ, կաշաղակ, կապիկ, կինճ, կուզ, ճուռակ, մատեան, մարախ, մարդ (թըռչուն), մուշկ, յաւանակ, յովազ, նափակ, նհանգ, նոխազ, չահէն, շարպաղանք, պապկոյ, պատրուճակ, սամոյր, սարեակ, ոլորամարդ, վազր, վարազ, վիշապ, տըզրուկ, փալանիկ, փիզ, քաւթառ, քուռակ:

6. Ընտանիք եւ ընկերութիւն

Ամբոխ, անաշահիկ, ասպաճարակահան, ասպնջական, աւսարդ, գրոհ, գայեակ, երիտասարդ, թուանիկ, խարբանդակ, խափշիկ, խուժիկ, համշիրակ, համահ, համաշեակ, հարազատ, մուրալ, նժղեն, պապ, պառաւ, օսմիկ, տոհմ, օտար:

7. Երկրագործական

ա) Տունկեր. — Ագոխ, անանուխ, անդուտան, արմաւ, օշինդր, բրինձ, գազ, գաւարս, դարապղպեղ, դարիճենիկ, դժնիկ, դարգուգոյն, դուիրակ, թաղթ, խարպիզակ, կակժիրակ, կաղամբ, կանեփ, կանկար, կապար, կարոս, կնճիթ, համասպրամ, հօրոտ, ճանրակ, մանուշակ, մաշ, մուրտ, մօրուտ, յասմիկ, նարդէս, նարկիլակ, նոճի, շահասպրամ, շահդանակ, շաղգամ, շամդիտակ, շաւաշարին, շուշան, չաման, պիտակ, պղպեղ, սարոյ, սմնակ, սնդրուեղ, սոխ, սոնիճ, սպանգ, վարդ, վարունգ, փաղանգամուշկ, քրքում, օշնան:

բ) Տունկի մասեր. — բուն, խոշակ:

գ) Գործիքներ. — մաճ:

դ) Երկրագործութիւն. — մարդ, պատուաստ:

8. Խաւնարածութիւն եւ գիղասնէսութիւն

ա) Շպետ, փեթակ, խար, ճարակ, ձաղ, մատակ, գաւաղան:

բ) Զիռ սարք. — Ապրդում, ասպաղէն, ասպաստանիկ, դանդանաւանգ, երասան, խարաղան, պաղան, վարաւանգ, տաճկինակ:

9. Գիտութիւն եւ արուեստ

ա) Արհեստի վերաբերեալ. — Դարիճակ, դերձակ, խոհակեր, կոողպետ, նաւաղ, վարձակ, տաշել, փերեղիկ, քաշտիկ, քեմոխտ, քանդակել:

բ) Ուսում. — Աշակերտ, դաստիարակ, դպիր, խրատ, հրահանգ, վարդապետ, վարժիչ:

գ) Նկարչութիւն. — Արուճանակ, նկար, պատկեր:

դ) Երաժշտութիւն. — Աւազ, բամբ, բանդ, գանձ, գուսան, դափ, գանդակ, թմբուկ, նուազ, վին, տաւիղ:

ե) Խաղեր. — Ճատրակ, ճոկան:

10. Գոյներ

Աշխէտ, ատրագոյն, գոյն, երանգ, երաշխ, զարդակ, կապոյտ, կարմիր, ճարտուկ, ճերմակ, սեւաւ, սպիտակ:

11. Վաճառականութիւն եւ դրամական գործեր

Արրոն, արժել, գանձ, գանձակ, գրաւ, երաշխ, թանկ, խոստակ, կապէն, համարել, պարմայել, պարաք, պարտաշիւի, վաճառել, վաճառական, վաճառդահ, վարձ, վաշխ, վզեան, վճարել, փխստ, տոյժ, տուգանք:

12. Շինութիւն եւ շէնքի մասեր

Ախոռ, ամբար, ապարանք, ասպաստան, աւաղան, փաղանգ, բանդ, բաստարան, բարաւոր, բնակել, գմբէթ, դահլիճ, դաստակերտ, դարապաս, դարաստան, դիւան, գնդան, թոնիր, խան, կերակել, կրկակ, ճեմիշ, մաշկապարճէն, պատշգամ, պատուար, պարտէզ, սաղաշէն, սրահ, սրկապան, տաճար:

13. Հագուստ եւ զարդ

Անդրաւարտիք, ապարանջան, ապրիչում, աստառ, բազպան, բահուանդ, բամբակ, գորշապահանգ, գրպան, դաստառակ, դիպակ, դրօշակ (քլանցք), դանկապան, դառնաւուխտ, զառքաշ, ըստօրակ, թագ, խոյր, կամար, կերպաս, կշտապանակ, կօշիկ, զամդայել, ճամբար, մոյկ, մուշ

ճակ, մուշտակ, չապիկ, չատրուան (վա-
րադոյր), շար, շուշակ, պատառ, պատ-
մուճան, պարեգոտ, պարեհնակ, պարտակ,
պսակ, սամոյր, սանդալ, սնդուս, վար-
չամակ, վարտիք, վերմակ, տապառտ,
փանդամ, փարուսդ:

14. Ուսելիք եւ քմակելիք

Ապուխտ, գրտակ, խոհ, խորակ, խոր-
տիկ, կամակ, կասիկ, կարագ, կտապ, հրու-
չակ, ճաշ, ճարպ, նկան, նշխար, շաքար,
պանիր, պաշար, քաշկէն, օշարակ:

15. Առնկիմ սնխտըքիւն

Ապաւանդակ, առասան, բազմակ,
բաժակ, բարձ, բզուկ, բոր, գահ, գահա-
ւոր, գահաւորակ, գարան, գոյլ, գամբիւղ,
թափոյլ, լական, խան, կուժ, հաւան,
ճախարակ, ճաշակ, ճրագ, մշտիկ, մոմ,
նուագ (բաժակ), շատրուան, շիշ, պայու-
սակ, պատրոյգ, սապատ, սկաւառակ,
սպաս, սրուակ, տախտ, տախտակ, տա-
կառ, տաշտ, տաշտակ, տապակ, քանդակ,
քաշիկ, քուրձ, քսակ:

16. Թիւ, չափ, կշիռ եւ գրամ

Ասպարէզ, արդու, բիւր, գրիւ, դա-
հեկան, դանդ, դորակ, գրամ, կապիճ, հա-
զար, հրասախ, մար, փարսախ, փշիտ, փող:

17. Մեապնեք, հանգալիմ նիւքեք, խէժ ու նմաններ

Անդուժատ, անուշադր, ազուռ, ապա-
կի, արճիճ, արոյր, բորակ, բուխճենիկ,
գազէրբուակ, գազպէն, գոհար, գոյիրուակ,
գոլիճ, գահանակ, գոճ, գառիկ, գմբուխտ,
ժանդառ, ժիպակ, լայքա, լատան, լեղակ,
խուշկ, կարկեհան, կնդրուկ, հոշիրուակ,
հրբուակ, ձիւթ, յակինթ, նայիրուակ,
նաւթ, շաւար, պղինձ, պողովատ, սմալ-
տակ, սնդոյր, ստաշին, քափուր:

18. Համբի վեաքեքեալ

Դեսպակ, ժանուար, քաշտի, ոտհ,
ռահվիրայ, կարաւան:

ՊՐՈՑ. Հ. ՍՃԱՌԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՊԱՂԵՍՏԻՆԱԴՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՅՈՐԴԱՆԱՆՈՒ ԶՈՒՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արևի և երկնային ուրիշ լուսաւորեն-
քու պաշտամունքին հետ և յաճախ ասոնցմէ
անկախ, պաշտուած են նաեւ մեծ ու փոքր
ջուրերը, ծով, գետ կամ գետերու ակեր:
Նեղոս՝ նուիրական ու պաշտելի գետն էր
հին եգիպտացիներուն. Գանգէս ու Ինդոս
մինչև այսօր սուրբ ջուրեր նկատուած են
Հնդկներէն, ու եփրատ ու Տիգրիս՝ Քաղ-
զէացւոց ու Ասորիստանի պատմութեան
մէջ մեծ դեր ունեցած են: Նոյնն է պա-
րագան նաեւ Յորդանան գետի համար՝ եթէ
ոչ իր ամբողջութեանը, գէթ իր ակերուն
համար, վասն զի Յորդանան հին աշխարհի
բազմաթիւ գետերուն պէս, հնութեան մէջ
ազգերու միջև հաղորդակցութեան միջոց
էր ծառայեր. ընդհակառակը նաւարկելի
գետ մը չըլլալուն համար արգելք եղած է
հաղորդակցութեան, ըլլալով դժուար ան-
ցանելի գետ մը ու Պաղեստինի ալլապան
ազգերու և ցեղերու համար քաղաքակը-
թութեան և յառաջդիմութեան ազգակ մը
չըլլալով, փոխանակութեան և առևտուրի
ի նպաստ ո'չ մէկ ծառայութիւն ունեցած
է, չունենալով ո'չ մէկ նաւահանգիստ կամ
նաւակայք իր ակերուն վրայ: Այսպէս
ըլլալով հանդերձ, հնութեան բոլոր շրջան-
ներուն Յորդանանի ակերը շատ ընդհան-
րացած պաշտամունքի մը առարկան եղած
են: Պատմական խորագոյն շրջանի մը, նման
պաշտամունք մը շատ սովորական էր Փի-
լիպեան կեսարիոյ կամ Caesarae Paneasի
մէջ, այժմու Պանեասը ուր Բան չաստ-
ուածը, երկտասարդ ու անմօրուս կերպա-
րանքով, իր տաճարն ու իր քուրմերը
ունէր: Յորդանան գետի ակերուն երրորդն
էր Պանեսի ակը, Հասպէճայի և Լիզդանի
ակերէն յետոյ, գանուելով գետին արեւել-
եան կողմը, և էր ամենէն հոյակապն ու
նշանաւորը, հանդարտ կիրճի մը մէջ, Հեր-
մոնի հարաւային վերջին փէշերուն ստո-
րութ, ամբողջովին դաւարագարդ բոյնի մը
մէջ, որուն գովութեան տակ առատօրէն

կ'աճին, դեռ մինչև այսօր, բացի կնիւն-
ներէ և երկարակեաց բոյսերէ, նաև ձի-
թենի, կաղամախի, ընկուզենի ու գափնե-
վարդ: Պանեաս համանուն զիւղին հիւսիս-
արևմտեան կողմը, քիչ հեռաւորութեամբ,
ուղղորդ ձեռք կը կանգնի կրային մեծկակ
ժայռ մը, երեսուն մեթր բարձրութեամբ,
որուն ստորոտը կը բացուի լայն քարանձաւ
մը, Մակարեդ եր-՝կես եկ Նեպա, այժմ
փակուած քարի վիթխարի կոյտերով, զորս
գետնաշարժ մը ուժգնօրէն փրցուցած էր
վերևի լեռներէն: Մինչև այսօր գեռ կը
տեսնուին խոռոչներ ու չորս կողմերը ար-
ձանագրութիւններ, որոնք կը հաստատեն
որ քարանձաւը նուիրուած էր Բան չաս-
տուծոյն ու կը պաշտուէր:

Պատմական փլիլիպեան Կեսարիայէն
գրեթէ հետք մը մնացած չէ այսօր, ի բաց
առեալ իր Բան քարայրը: Կը տեսնուին
նոյնպէս երբեմնի բերդաքաղաքին աւե-
րակները, որոնց մէկ մասը խաչակրաց ժա-
մանակէն կանխագոյն ըլլալ կը թուի, ինչ-
պէս նաև քիչ մը ամէն տեղ ինկած բազ-
մաթիւ սիւներ, ոմանք շրջակայ դաշտե-
րուն մէջ և ուրիշներ՝ զիւղացիներու կողմէ
նոր շինութիւններու մէջ գործածուած: «1888ին էր որ Պր. Vigourouxի հետ այցե-
լեցինք Բանեասը կամ Փիլիպեան Կեսար-
իան, կը գրէ E. Le Camus, ուր հասանք
վերին Յորդանանու հովիտէն, առանց շատ
զգալու, մագլցելով մինչև 400 մեթր
բարձրութիւն ունեցող ու իրարու վրայ
երկարող փոքր սարահարթներէ: Դեռ Պան-
եասի չհասած, արդէն թէլ էլ-Բատիի մէջ
որ է հինն Լայիս և որ հետագային Դանի
որդւոց քաղաքը պիտի հանդիսանար, ամէն
կողմէ տաք ջուրեր կը ցայտէին: Գանի կը
մօտենայինք Յորդանանի ակերուն, բու-
սականութիւնը ա'լ աւելի յորդառատ կը
դառնար ու չքեղ, ու կը սկսէր քաղցր գո-
վութիւն մը: Խումբ խումբ ծառեր ամէն
կողմ. կարծես հոս մարդ կը մօռնայ Պա-
ղեստինի չոր ու ցամաք քաղաքները: Ու-
րախութեամբ կը մագլցինք բարձր լեռներն
ի վեր՝ ուրկէ վար կը հոսին բազմաթիւ
առուներ: Ու կ'ըսենք մենք մեզի. ահա՛
Ջուրեղերիոյ փոքր զիւղերէն մին՝ ուր մարդ
հաճոյքով կրնայ հանգստանալ: Ու արդարեւ
քարերու մէջէն ցատքող բազմաթիւ առու-
ները անցնելէ յետոյ, մենք կը հասնինք

թղենիներով, ուռենիներով, բեկնիկներով,
գափնեվարդերով, կաղամախիներով ու
նշենիներով լիփեցուն պարտէզներ. հոս է
Պանեասը, հիներու Բանեասը: Զարը՝ որ
ամբողջ Պաղեստինի մէջ հազուագիւտ է,
հոս առատօրէն կը հոսի բոլոր պարտէզնե-
րէն ու նոյնիսկ կը յորդէ պաղաղ քարե-
րով ու աւերակներու բեկորներով լիցուած
պղտիկ անցքը, ուրկէ զիւղ մը կը հասնին
ձամբորդները: Ամէն տեղ կը տեսնուին
ղորիական ու կորնթական խոյակներ. ա-
սոնք իբր ցանկապատ զրուած են՝ ճշգե-
լու համար մասնաւորներու կալուածներուն
սահմանները: Բանեասի տուններուն բոլորն
ալ հողաշէն են բայց չթրծուած աղիւսով
հիւսուած ողորմելի պատերուն մէջ տեղ
տեղ աղուցուած կը տեսնենք մարմարեանի
գեղեցիկ կոյտեր: Բոլորն ալ յունա-հռով-
մէական շրջանի յատուկ և վրան փորա-
զրութիւններով աչքառու քարաշէն դա-
գաղներ (sarcophage) անասուններու ջուր
խմելու տաշտ կը ծառային: Հին քաղաքը,
ամբողջովին կործանած, ցօրենի արտերու
և պարտէզներու վերածուած է: Միայն
քաղաքին բերդն է որ մասամբ գերծ մնա-
ցած է ժամանակի աւերներէն ու անոր
շրջապատին մէջ վեց եօթը հարիւր անձ,
իրենց թշուառ զիւղը հաստատած են: —
«Մեծ եղաւ մեր յուսարարութիւնը, կը
շարունակէ E. Le Camus, երբ ո'չ իսկ մէկ
անձ քրիստոնեայի հանդիպեցանք Պանեասի
մէջ: Բարեբախտաբար ալեգարդ Շէյխ
Արքհաուին, սքանչելի ծերունի մը, մեզ
հիւրասիրեց նահապետական ասպնջակա-
նութեամբ մը: Իբր մզկիթ ծառայող բաժ-
նէն գատ, իր բնակարանի մուտքին՝ ուր
զմեզ տեղաւորեց, ամբողջ զիւղին մէջ
կարելի էր մեզի յարմար ապաստանարան
մը գտնել: Դիւղացիք զիւղերները կը լքէին
իրենց սովորական բնակարանները, երթալ
կիզելու համար ծառի ճիւղերէ հիւսուած
իրենց շարձալներուն վրայ, որոնք փոքրիկ
յինականերով օգին մէջ կախուած են կարծէք:
Այս ձևը խորհած են անոնք, ինքզինքնին
պաշտպանելու համար երկրին ամէն կողմը
վիստացող կարիճներէն ու միջատներէն»:

Այժմու Պանեասի մէջ գոյութիւն ունե-
ցող և հինն Բանեասի յատուկ միակ յիշա-
տակարանը որ կայ, նոյնինքն քաղաքին
հին անունէն գատ, Բանի նշանաւոր քա-

բանձաւն է, զոր Ֆլավիոս Յովսեփոս հրեայ պատմիչը կը նկարագրէ, և որ արջառներու և արօտավայրերու չափաւոր ծոցն մատուցուած պաշտամունքը ծնունդ տուած է Բանեաս քաղաքին։ Այս այրը կը գտնուի գիւղին հիւսիսակողմը, Հերմոն լեռան հանգիստաց վերջին գօտիներուն տակ բացուած։ Ուղեւորը հոն կը հասնի առանց կամրջակներու, առուններ և գէշ մշակուած պարտէզներէ անցնելով։ Երկրին բնակիչները, ինչպէս տեսանք, քարայրը կը կոչեն Մեհնաւեդ Ռաս ան-Նեհալ (ակնաղբիւրի քարայր)։ Յովսեփոսի ժամանակ կայուն ու միատարած ջուր մը՝ որուն խութիւնը անշափելի ճանչցուած էր, կը տարածուէր ժայռային մեծ կամարին տակ, ու քարանձաւին տակէն, ըստ նոյն հրեայ պատմիչին, եռալով կը ընկէր Յորդանանի ակերէն մէկը։ Այսօր, սակայն, ջուրի այդ խաւը չի տեսնուիր այլեւս։ Լեռնէն փրցուած ժայռի խոշոր կտորներ քարայրին (grotte) մեծ մասը խցած են։ Քարայրին տակի մասէն սակայն ջուրերը կը շարունակեն ժայթքել, փլածոներու և այժմու մուտքին տասը մեթր տակէն։ Այս պատմական ու նշանաւոր քարանձաւը՝ որ երբեմն լեցուն էր բանաստեղծութեամբ, այժմ գարշիլի աղտեղութեամբ միայն լեցուած արտոմըն է։ Բանի յաջորդները նկատուող հովիւներ հոն կը կուտակեն իրենց հօտերուն ամէն տեսակ աղտեղութիւնները, իրական աղբանոցի մը վերածելով դայն և ուր ամէն տեսակ միջատներ կը վխտան։ Հողին բարձրանալուն պատճառաւ քանի մը հատը գետինն հաւասար եղող բազմաթիւ այրեր (niche) ու հողին տակ ծածկուած ուրիշ խոռոչներ՝ Բան չափաւոր ծոցն ու յուրեմահարսերու ի պատիւ՝ բազմաթիւ արձանագրութիւններ ունին։ Տեղւոյն ներկայ դրութեան մէջ, քարանձաւին ու առուակին միջեւ անկարելի է գտնել զիրք մը՝ որ յարմարած ըլլար սպիտակ մարմարիոնէ շինուած ա՛յն անուանի տաճարին՝ զոր Հերոդոտոս բարձրացուց Բանիոնի մօտ՝ Օգոստոս կայսեր ի պատիւ։ Զայն փնտռել լեռան կողին՝ հոն ուր միջին դարուն Ս. Դէորգի փոքրիկ մատուռը, Մար Ճիրճիս, կառուցուեցաւ, նոյնքան և աւելի դժուար է։ Եւ սակայն փոքրիկ աղօթարանի սիւններէն մէկուն վրայ տեսնուած կորնթական

խոյակը, որուն նմանները գտնուեցան վաթիէն անդին եղող պարտէզներուն մէջէն, չափ հաւանաբար մաս կը կազմէին Օկլեստէումին։ Բուն իսկ հին քաղաքին յատուկ պատմական ու հողագրական տուեալները չափազանց անբաւարար են փորձելու համար վերակազմութիւն մը։ Երեք քառորդ մասը պարտէզի մը մէջ թաղուած, բայց բաւական երկար տարածութեան մը վրայ տեսնուող կամարի աղեղներ արդեօք Ֆորումին տեղը չեն ճշգրէր։ Ամէն պարագայի մէջ անհաւանական չէ։ Բանեասի գիրքին վրայ ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար դէպի հարաւ փոխադրուելու է, Զա'արէհ Վատիէն անդին։ — Վիենք անցանք, կը շարունակէ E. Le Camus, գերեզմանի մը առջեւէն, արգաղիր նուէրներով ծածկուած ու տեղւոյն վրայ իսկ վառուած անուշահոտութիւններով բուրումնաւէտ, ապա անցանք կրկնակ դուռնէ մը, որուն վրայ երբեմն քառակուսի աշտարակ մը բարձրացած էր։ Ըստ արարերէն արձանագրութեան մը, նոյն այդ դուռը շինուած է մէմուք սուլթանէ մը, բայց որուն ամենէն վարի քարաշարքերը (assises) Սալակիրներէն աւելի հին են։ Այս քարաշարքերը, պատնէշին հետ, կ'երկարածըգին դէպի արեւելք, մինչեւ Շէյխին բնակարանը և շատ հաւանաբար ցոյց կուտան յունահռոմէական բերդաքաղաքին շրջապատին մէկ մասը։ Վաթիւն կ'անցուի կամուրջի մը վրայէն, մասամբ իւղամական շինութիւն, ինչպէս որ դուռն է։ Այս կամուրջին ծնօտները շինելու մէջ զօրծածուած են աւերակներու մէջէն գտնուած ծոփոքներու և բարաւորներու բեկորներ։ Բոլորչի կամարի տակէն ջուրի հեղեղը կը խուժէ գորշագոյն ժայռերու և գափնեւ վարդերով զարդարուած ու անոնց տակ ծածկուած փոքրիկ կղզեկներու միջեւ։ Մենք քանի մազկցեցանք հարաւային բլուրն ի վեր, մեր շուրջի համապատկերը ա՛յնքան սկսաւ հոյատեսիլ դառնալ մեր ոտքերուն առջեւ, և նոյնքան վեհապանձ՝ մեր զլխուն վերեւ։ Հերմոնի հանգիստաց գօտիները քարաշարքերու պէս, մերթ դարաւորաւ, մերթ բոլորածն, իրարու վրայ շարուած են մինչեւ 3000 մեթր բարձր գագաթներով, ու ձիւնածածկ հրաշալի լեռը հազար ցուքերով կը փայլի, կարծէք վե-

ընտրվել արեւին չըջել ուղէր զինքը ծածկող հուրը: Խոշոր արձաններ կը թռչնէր կապու- տակ երկինքին մէջ, երթալով Հերմոնի ժայռերէն մինչեւ հնօրեայ պարսպները Սուպէյպէհի դղեակին, որ Բանեասի հովտին վրայ հակած 300 մետր բարձր կատարէ մը, իր աւերածութեան մէջ կը թռչէ ըսել՝ որ անցեալի ունէ զարուն անտեղիտալի ամ- րոցը ըլլալով, ա՛յն ատեն միայն անձնա- տուր եղաւ՝ երբ մարդիկ զինքը լքեցին»: Վա՛րը, նոր ժամանակներու Պանեասը, իր խեղճուկ տունները ամբողջած է կեսարիոյ աւերակներուն մէջտեղ, հո՛ւս ու հոն ինք- զինքը ցուցադրելով սխանբու, քարաշէն զագաղներու, աղեղներու եւ կիսավին քանդուած պատնէշներու ձեւին տակ: Պար- տէշներէն շատ աւելի հեռուն, հանդիպա- կաց կողմը, լեռան մէկ կողին փակած, Մար ձիւրնիս կամ Ս. Գեորգ՝ խալաֆներու ուալի ել-խըսքից վերածուած, բնավայրին կ'ընծայէ կրօնարար շուշ մը: Վա՛րը, Բանի քարանձաւը, ծառերու խիտ խում- քերու ետեւէն ցոյց կուտայ իր մթին բաց- ուածքը ու իր եռեկիտող ջուրերուն աղ- մուկովը և երկար ու քաղցր մրմունջովը կը լեցնէ հովիտը: Ու գէպի այդ հովիտը շնորհալիօրէն հակող Հերմոն լեռան կողե- րուն վրա՞յ էր արդեօք որ մեր Տէրը աղօ- թեց, ու իր զագաթներուն վրա՞յ էր որ մեր Տէրը՝ Պետրոսը, Յովհաննէսն ու Յակոբոսը առաջնորդեց, որպէսզի զիրենք վկաները ընէ իր հրաշալի պայծառակերպութեանը: Որքան ատեն որ աւանդութիւն մը զոյու- թիւն ունի, Աւետարանի էջերէն հաստա- տութիւն գտած, կարելի է գտնուածի, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք որ նոյն այդ աւանդութիւնը յուսահատեցուցիչ լը- ութեան մը տակ ծուարած է՝ նուազ թիւ- ւով քրիստոնէսներէ բնակուած այդ երկրին մէջ: Ունէ տարակոյս չկայ սակայն որ հո՛ւս էր, ա՛յդ ձորին մէջ որ լուսեցաւ երկնային ձայնը, Յիսուսի զլիսուն վրայէն. «Դա՛ է Որդի իմ սիրելի, դժաւ լուարուք»: Դեռ կանգուն են այն ժայռերը որոնք լոյսի պէս պայծառափայլ մեր Տիրոջ՝ եղբայրի և Մով- սէսի հետ խօսիլը տեսան, ու տեսան նոյն- պէս շրջագայիլը իր աշակերտներուն հետ՝ նոյն այդ գեղազուարճ հովտին մէջ, յայտ- նելով անոնց իր մօտալուտ վախճանը: Սուրբ գրական միակ յիշատակը գոր աւան-

դութիւնը գրած է Փիլիպեան կեսարիոյ մէջ, կը վերաբերի Աւետարանի տեղատե- կեան (Մատթէոս՝ Թ. 19-22, Մարկոս՝ Լ. 25-34 և Դուկաս՝ Ը. 43-48): Ըստ եւտե- րիոսի, Կլիգասի և Թէոփանոսի, արեւնա- հոսութիւնը Յիսուսով բուժուած կ'ընէ, Բանեասի մէջ, իր տանը առջեւ, իր բարե- բարին արձանը կանգնած էր: Պղինձէ շին- ուած այդ յուշարձանը տեղատեղ կ'ընէ կը ներկայացնէր իր Տիրոջ ոտքերուն առջեւ աղերսողի վիճակին մէջ, ու Յիսուս, վե- րաբերուն ուսին վրայ նստած, ձեռքը գէպի կ'ընէ կ'երկարէր, վստահացնելով զինքը որ իր հաւատքին շնորհիւ էր միայն որ բժշկ- ուած էր: Հետագային Յուլիանոս Ուրացող վերցնել տուած էր այդ արձանը, վասն զի ժողովուրդը արձանին պատուանդանին մօտ աճող բոյսի մը կը վերադրէր հրաշալի բժշկութիւններ կատարելու կարողութիւ- նը: Հեթանոսներէն պղծուած արձանը քիւ- մեականդութեամբ վերցուցաւ բարեպաշտ քրիստոնէսներէն ու գրուեցաւ եկեղեցիի մը մէջ: Յուլիանոս, Գրիստոսի արձանը իր խկ արձանովը փոխարինած ըլլալով, երկնային կրակը չուշացաւ քանդուած սըր- բապիգը կայսեր նկարը^(*):

Դիտենք արդէն որ Բան անունի տակ, որ իրեն տրուեցաւ հելլենական շրջաննե- րուն, կը պահուէր սեմական էութիւն մը (entité), բայց ո՛րը ըլլալը դեռ կարելի է եղած որոշել: Վերջերս Ռաս Շամրայէն կամ Սուրբ Գրական Ուկարիդ քաղաքէն գտնուած յիշատակարանները կը թուին լուսաբանած ըլլալ այս խնդրը, միեւնոյն ժամանակ նոր լոյս մը տարածելով Դանի հնաւուրց պաշտամունքին վրայ, որ է նո- բագոյն ժամանակներու Թեյ Էլ-Բախի, որ չա՛տ աւելի հին ժամանակներու մէջ կը թուէր եղած ըլլալ այդ երկրին կրօնական մեծ կեդրոնը, ա՛յն գոր Ս. Գրական խմ- բագիրները զատապարտութեամբ ու մեր- ժումով սքօղած են: 1931ին, Պր. Schaeffer Ռաս Շամրայի իր ամառանոցի պեղումներու ընթացքին գտաւ և Պր. Virolleaud հրատա- րակեց գովելի ճշգրութեամբ և խղճմտօրէն ա՛յն շահեկան բնագիրը՝ որ իր խարխիւ կը ծառայէ հետեւեալ ճշգրտներուն^(**):

(Ծեղ.)

ԱՐՏԱԽԱՍԳՅԱՆ ԱՐՔԵՊՍ.

(*) F. Vigouroux: Dictionnaire de la Bible. 1912, Paris: Բ. Հատոր, էջ 450-456.

(**) Syria: Revue d'Art Oriental et d'Archéologie. Paris. 1936, Հատոր ԺԷ. էջ 150-173.

ԵՐՈՒՍԱԼԷՄԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թէլ-էլ-Ամարնայի մէջ գտնուած տախտակներուն համաձայն, Ն. Ք. 1400 ին, Երուսաղէմ քաղաքը քանիցս յիշուած է Ուրու-Շալիմ (Urusalim) անունով, որ «Սաղէմի-Քաղաք» կամ «Սաղաղութեան քաղաք» կը նշանակէ:

Երուսաղէմ կամ Սաղէմ Քանանի կառուար քաղաքներէն մին եղած էր: Հաստատուած է որ Սասրեստանեայց լեզուով «uru» համազօր է «alu»-ի որ «քաղաք» կը նշանակէ:

Եգիպտոսի Ռամսէս Բ. եւ Ռամսէս Գ. (փարաւոններ 19^{րդ} եւ 20^{րդ} հարստութիւններէն) թագաւորներու մեհենական գրութեանց մէջ, Երուսաղէմը կոչուած է պարզապէս Շալամ (Shalam) կամ Սաղէմ (Salem) անուններով:

Թէլ-էլ-Ամարնայի տախտակներէն ումանք նամակներ են, զորս գրած է Էպէտ Թօպ (Ebed Tob) կամ Ապտի Քիպա (Abdi Khiba) Երուսաղէմի թագաւորը առ Փարաւոն, անկէ օգնութիւն ուզելուն համար իր երկրին թշնամիներուն դէմ:

Ան առ Փարաւոն գրած իր նամակներուն մէջ կ'ըսէ թէ, ինքը իրեն Երուսաղէմի թագաւոր Պաղեստինի մէջ, Եգիպտոսի ուրիշ կառավարիչներուն պէս չէ, իր թագը ժառանգաբար ստացած չէ, ո՛չ իր հօրմէն և ոչ ալ իր մօրմէն, ան իրեն տրուած է «Հզօր Թագաւոր»էն: Ուրիշ նամակի մը մէջ ալ, կը խօսի Երուսաղէմ լեռնաքաղաքի մասին, Պիթ-Նինիբ (Bit-Ninip) անունով, իրեն օտարացած: Հաւանաբար, Երուսաղէմի «Բարձրեալ Աստուած»ը նոյնացած ըլլայ Ninipի հետ, որ Բաբելոնի մարդուկ Սրեգ աստուածն էր:

Փիւնիկէն գրուած ուրիշ նամակի մը մէջ կը տեսնուի երկրորդ Պիթ-Նինիբ (Bit-Ninip) մը, հիւսիսային Պաղեստինի մէջ: «Հզօր Թագաւոր»ը տարբեր է Եգիպտոսի «մեծ թագաւոր»էն: Հաստուածի մէջ Էպէտ-Թօպ կը յայտարարէ թէ, ո՛րչափ ալ Փարաւոն օգնութիւն չի զրկեր, բայց «Հզօր Թագաւոր»ին բազուկը պիտի հասնի նահարիմի և Բաբելոնի երկիրները: Կ'երեւի թէ, Էպէտ-Թօպ քահանայ թագաւոր մըն

է, և այս կերպով շատ հետաքրքրական զուգակշիռ մը կ'ըլլայ Մելքիսեղեկի հետ, իրեն «քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ»:

Երուսաղէմի Էպէտ-Թօպ թագաւորին ըսելը թէ՛ ինք իր թագաւորական իշխանութիւնը իր «հօրմէն» կամ «մօրմէն» ատած չէ, երբայցեւոց թուղթին մէջ շատ զարմանալի մեկնութիւն մը ստացած է (Եբր. Է. 3): Եւ որովհետեւ Երուսաղէմ հաւանաբար «Քաղաք Աստուծոյ» կը նշանակէ, կերպով մը խաղաղութեան և ապահովութեան Աստուծոյ (նկատի ունենալ արարելէն սկիզբ առնելու «խաղաղութիւն» և երբայցեւոց շալամ բառերը) եղած էր. բաբելոնիներէն մէջ սաղիմ (salim) կը նշանակէ «քաղաք զաւանջ կամ ուխտի», որով Մելքիսեղեկի Արքահամին ընդառաջ երթալը և ողջունելը զիրար կրնայ մեկնուիլ: Էօլիւր, ալլա, տասնորդ տալը, քահանայից կամ թագաւորաց ռաբբիական վաղեմի սովորութիւն մըն էր, իսկ Մելքիսեղեկի զործածած բանաձեւը Արքահամ նահապետ օրհնելու ատեն, Եգիպտոսի մէջ գտնուած արամեերէն արձանագրութեանց մէջ կը տեսնուի:

Հին Երուսաղէմ քաղաքը կը գտնուէր, հիւսիսային լայնութեան 31° 47' և արեւելեան երկայնութեան 35° 15' աստիճաններուն միջև: Ազրիանոս կայսրը երբ ի նորոյ Երուսաղէմը վերանորոգեց, Էլիա Գարիթօլինա (Aelia Capitolina) անունով վերանուեց զայն, 130 թուականին (Յ. Ք.):

Անոր ունեցած միջին բարձրութիւնը 2500 ոտքի կը հասնի Միջերկրական ծովէն և 3800 ոտք Մեռեալ ծովուն մակարդակէն: Քաղաքը հաստատուած էր ժայռոտ բարձրաւանդակի մը վրան: Արեւելեան կողմէն Կեդրոնի ձորը զայն կը բաժնէր Համբարձման կամ Զիթենեաց լեռնէն, որ Երուսաղէմէն 100-200 ոտք բարձրութիւն մ'ունի: Իսկ Ուատի-էլ-Ռապպային Երուսաղէմը կը բաժնէր արեւմուտքէն և հարաւէն, որ կը միանար Կեդրոնի ձորին, Սեղովամի ազրիւրին մօտ:

Պէտք է գիտել տանք որ, Երուսաղէմի նախկին պատմութիւնը շատ մթին և այլաբանական է: Եբրայեցեւոց Ս. Երկիր գալէն շատ առաջ, Եգիպտացիք արդէն Երուսաղէմ քաղաքը գրաւած էին: Երուսաղէմ եղած էր Յեբրեացեւոց քաղաք և կոչուած էր Յեբրեա (Ծննդ. ԺԴ. 18, Յեսու ԺԸ. 18, Ա. Մնաց. ԺԸ. 28):

Մահմետականք Երուսաղէմը Սուրբ Քաղաք կը յորջորջեն Պէյր-էլ-Մուկասսէս, կամ Գոլսու (սուրբ) անունով:

* * *

Երկար ժամանակէ ի վեր, հին Երուսաղէմի տեղագրութիւնը, ի մասնաւորի Անգլիոյ և եւրոպական ուրիշ երկիրներու մէջ, խանդավառ ուսումնասիրութեանց և վիճաբանութեանց առարկայ եղաւ: Ֆրանսայի մէջ ևս, այսպիսի ուսումնասիրութիւններ եւ վիճաբանութիւններ պակաս չեղան, ա՛յնքան խանդավառութեամբ որքան Անգլիոյ մէջ: Անգլիացիք իրաւամբ Երուսաղէմի տեղագրութիւնը պանծալի, գեղեցիկ տեղագրութիւն կը կոչեն: Այսուամենայնիւ, ինչպէ՞ս կարելի է ստորագնահատել այն մեծ հետաքրքրութիւնը բոլոր այս հարցերուն որոնք Ս. Գիրքը կը հետադոտեն, մեզի այնքան մօտիկ:

Մէկ կողմէն՝ նիւթին ունեցած դժուարութիւնը, մեզի խորունկէն քննելու անհրաժեշտութիւնը ցոյց կուտան, այն բոլոր խնդիրներուն, որոնք այս կամ այն տուեալներով մեզի կը ներկայանան, միւս կողմէն՝ Ս. Քաղաքին դարերու ընթացքին կրած ալլազան փոփոխութիւնները, տեղերու եւ դիրքերու նկատմամբ, մեզի ահաւոր դժուարութիւններու առջև կը դնեն: Ստոյգ է որ Ս. Քաղաքը դարերու ընթացքին, շատ փոփոխութիւններու ենթարկուած է: Ան երբեմն ընդարձակուած և երբեմն պղտկցած է: Սակայն, ամէն բանէ առաջ, պէտք է գիտնալ իր ծագումը, մնացեալը անկէ կախում ունի: Սիւնը դարերու ընթացքին եղած էր ամուր միջնաբերդ մը, այլեւայլ տէրութիւններ զայն պաշարած, գրաւած և տիրացած են անոր: Սիւնը առաւելաբար միջնաբերդ մը ըլլալով, Ս. Քաղաքին պաշտպանութեան խարխիւսը եղած էր: Ով որ Սիւնին տիրած էր, տիրացած էր Ս. Քաղաքին:

Կարեւոր և հետաքրքրական հարցում մը: Սիւնը ո՞ր կը գտնուէր: Յաջորդ երեսներով պիտի ջանանք այս խիստ դժուար խնդիրը լուծել: Ինչ որ ըսուած է, զանց չպիտի առնենք ըսել, թէ և կը խորշինք, խորհնելով որ այս շատ չփոթ և խառնակ խնդիրը, թերեւ չփոթութեան պիտի մասնէ ընթերցողը, ինչ որ ալ ըլլայ, նկատի պիտի

առնենք բոլոր այն վայրերը որոնք երկրախոյզերու կողմէն մեզի հաւաստուած են, ի մասնաւորի Յովսեփոսի պատմութեան և Աստուածաշունչի մէջ:

Հետեւեալ հիմնական եզրակացութիւնը շատ որոշ պէտք է ըլլայ: Նախապէս Յերուսաղէմը Սիւն անունը միջնաբերդին համար տրուած անունն էր, որ Ս. Քաղաքին արեւելեան բլուրին հարաւային կողմը կ'իյնար: Սակայն այս անունը, տակաւ առ տակաւ, Տաճարին բլուրին համար, ապա՝ ընդհանրապէս Սուրբ Երուսաղէմին և իր բնակիչներուն համար զործածուեցաւ: Քրիստոնէութեան առաջին չրջանին մէջն էր որ Սիւն անունը կիրարկուեցաւ ի մասնաւորի հարաւ արեւմտեան բարձր բլուրին համար միայն:

Հոս, բուն խնդիրը Ս. Քաղաքին ընդհանուր տեղագրութեան մասին է անշուշտ: Տնօրինական Սրբազան Տեղերը, Վերնատունը և Ս. Յարութեան Տաճարը, մասամբ մը միայն, հոս նկատի չեն առնուած:

Մեր կատարելիք տեղագրական այս քննութիւնը ամբողջովին մէկզի կը ձգէ Վերնատան հարցը, և ասով մեզի հաստատուն կուտան մը կ'ընծայէ պաշտպանելու համար արդէն ծանօթ եղող Ս. Յարութեան (Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և Գողգոթային) վաւերականութեան հարցը: Ապահով գետնի մը վրայ գտնուելու համար, ծանօթէն անծանօթին պէտք է երթանք, իրբեմէն ակնակէտ արդի Ս. Քաղաքին հողը նկատի առնելով: Մեր տեղագրական այս քննութեանը մէջ մեզի պիտի օգնէ Յովսեփոսի նկարագրութիւնը, ինչպէս նաև Ս. Գրական բնագիրներուն անվիճելի համամտութիւնը և հեղինակութիւնը:

1. — ԵՐՈՒՍԱԼԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անկարելի է բացատրել Երուսաղէմի պատմական ալլազան փոփոխութիւնները, եթէ երբեք յստակ գաղափար մը չունենանք իր կազմուածքին, ըսել կ'ուզենք բլուրներու և ձորերու մասին որոնց վրայ շինուած էր ան:

Այս ժառոտ խաւերու ընդհանուր գիծերը և կտրուածքները գեռ կը տեսնուին հողին պարզ քննութեամբը: Վերջին ժամանակներու մէջ, երկրախոյզներու կողմէ կատարուած աշխատանքները, մակարդակին կոր գիծերը, հողին կտրուածները

քննելու առթիւ, մեզի թոյլ կուտան ճշգրիտ և բացայայտ գաղափար մը կազմելու հին երուսաղէմ քաղաքի մասին: Քաղաքը երկու բլուրներու վրայ կառուցուած էր: Այս իրականութիւնը մեզի համար համոզիչ կը դառնայ, եթէ երեւակայութեամբ քաղաքը գիտենք Դամասկոսի գրան կատարէն և կամ Սիոն քոյրերու վանքի տանիքէն Սալի Ճանապարհին (Via Dolorosa) վրայ:

Հիւսիսէն դէպի հարաւ, ընդարձակ, խորունկ ձոած ձոր մը կը տեսնուի, ուր՝ տուները ի մասնաւորի արեւելեան կողմին վրայ դէպի զառիվայրը կը հակին: Այս ընդհանուր համայնապատկերի մասին է անշուշտ երբ Տակիտոս տեղեկութիւն կուտայ և կ'ըսէ «Երկու ընդարձակ բլուրները քաղաքին գուրս ցցուած մասերը կը շրջապատէին» (Պատմ. 5. 11):

Թերևս Տակիտոս պատմիչ, հրեայ պատմաբանը կ'ընդօրինակէ, վասնզի՝ երկուքին բացատրութիւնները նոյնանման են արդարև. «Քաղաքը կառուցուած էր երկու բլուրներու վրայ» (Յովսեփոս, Հրէից պատերազմներ, Ե. Դ. 1): Վերև յիշատակուած վիճակութեանց վրայ հիմնուելով, ջանանք երկու մեծ բլուրներուն զիրքը ճշգրիտ: Այս բլուրներէն մին դէպի արեւելք, իսկ միւսը դէպի արեւմուտք կը գտնուէին: Այս երկու բլուրները իրենց ստորաբաժանումներն ալ ունէին: Այս երկու բլուրները կեդրոնական ձոր մը կը կազմեն, որ այժմ Դամասկոսի գուռէն դէպի Սելովամ կ'երկնայ, որ միւս ձորերէն աւելի զգալի տափարակութիւն մը կը կազմէ: Այնպէս որ, թէ՛ արեւելեան և թէ՛ արեւմտեան բլուրներուն մէջ, որոշ ստորաբաժանումներ կը տեսնուին, որոնք խտտորակ ձորերը կը ձևացնեն: Այս իրականութիւնը աւելի դիւրութեամբ արեւմտեան բլուրին վրայ կը տեսնուի:

Այս վերջինը երկու մասերու կը բաժնուէր, որոնցմէ մին փոքր խորութիւն եւ փոքր լայնութիւն ունեցող բլուր մը կը կազմէր, որ այժմեան միջնաբերդէն (Դաւթի բերդ) կ'երկնար, որուն հիւսիսը Ս. Յարութեան Տաճարը, իսկ հարաւը Հայոց թաղը և Վերնատունը կը գտնուին:

Հարաւէն եռանկիւն մը, զրեթէ քառակուսի մը կը կազմէր, սակայն աւելի հիւսիս-արեւելք ցցուածք մը կը ձևանար, իսկ հիւսիսակողմը կեդրոնական ձորին կոր

ըլլալուն պատճառաւ շեղանկիւն մը կը ձևացնէր, որ երկու կողմերէն ձորերով, իսկ միւս երկու կողմերէն ալ քաղաքի արդի պարիսպներովը կը վերջանային: Արեւելեան բլուրը հարաւէն եռանկիւն մը կը կազմէր, որուն մէկ ծայրը Սելովամի աղբուրին վրայ կը գտնուէր, իսկ միւս ծայրը այժմեան Տաճարին գլխացի խաւիսը կը կազմէր:

Անկէ ժայռերը մասնաւոր կերպով մը հիւսիս-արեւմտեան և արեւելքէն կեդրոնական ձորը կ'երկնան, մինչև հիւսիսակողմեան շրջապատին վերջը, իսկ ուրիշ թիթե ժայռերու կտրուածքներ, որոնք արեւմուտքէն արեւելք կ'երկնան, կեդրոնի ձորը միանալէն առաջ, հիւսիսը գտնուող բլուրով մը Սուրբ Աննայի վանքին և Բեթհեզայի աւազանին կը միանան:

Ասկէց մօտաւորապէս 150 մետր աւելի հեռուն, դէպի հիւսիս կտրուածք մը կայ որ արուեստականօրէն մեծցած էր, բայց զոյութիւն ունեցած էր խուզարկութիւններէն առաջ: Այս կէտին շուրջն էր որ, Տաճարին թերուղի ժայռոտ զանգուածը կը գտնուի որուն կից է Սիոն քոյրերու զոյգ աւազանը: Նոյնիսկ իրենց եկեղեցիին մէջէն Պէզէթա (Bezetha) կոչուած չորրորդ ժայռը և բլուրը կը սկսի: Պէտք է զիտել որ, հիւսիսի երկու բլուրները, այսինքն՝ Ս. Յարութեան և Պէզէթայինը, ուր այժմ Տէրվիչներու մզկիթը կը գտնուի, արդի քաղաքին մէջէն, առանձնաբար կը շարունակուին:

Եթէ այժմ ուզենք բազդատել մին միւսին հետ իրենց ամբողջութեանը մէջ, այսինքն՝ արեւելեան բլուրը արեւմտեան բլուրին հետ, պիտի տեսնենք որ արեւմտեան բլուրը իր ամբողջութեանը մէջ արեւելեանին վրայ կը տիրապետէ, մասնաւոր եթէ համեմատենք զայն հարաւային կողմի երկու մասերուն հետ, որուն մէջ հին քաղաքը կը գտնուէր:

Բլուրներէն և ոչ մին ամբողջովին ուղիղ էր, սակայն արեւմտեան կողմինը, մասնաւոր իր հարաւային ծայրամասին մէջ որ դէպի հարաւ և արեւմուտք կ'երկնար, երկու ուղիղ ձորերովը իր առանցքին վրայ ուղիղ էր, մինչդեռ արեւելեան բլուրը, հետեւելով կեդրոնական ձորի գիւքին, արեւելեան կողմէն միջին բլուրին հետեւելով զրեթէ զուգահեռական ձորեր կը ձևացնէր և ասով

մահկաձև կերպարանք մը կը ստանար:

Ջուերերու ընթացքը, որ այնքան կարեւոր է երուսաղէմի պէս քաղաքի մը պատմութեան համար, բնականաբար բլուրներու զիրքէն կախում ունի: Արդէն ըսինք թէ, երկու տափարակութիւնները որոնք Պէդէթմա բլուրը կը շրջապատէին, շատ քիչ քանակութեամբ միայն ջուր կը հայթայթէին, որոնք Սիոնի քոյրերու վանքին և Սուրբ Աննայի աւագաններուն մէջ հաւաքուելով կ'օգտագործուէին: Մինչև ցարդ, կը կարծուի թէ ջուրերը կուգային այն աղբիւրներէն որոնք քաղաքին հիւսիսը կը գտնուէին, ուր ժամանակ առ ժամանակ փնտռութեան կը կատարուին:

Արեւմուտքէն դէպի արեւելք գտնուող ձորը, արեւմտեան կողմի բլուրը երկու մասերու կը բաժնէր: Պիրքէթ-Մամիլլայի մեծ աւազանին ջուրերը նախ Համամ-էլ-Բաթ-րաք և ապա Տաճար տանելու համար: Բայց Պիրքէթ-Մամիլլան անձրեւի ջուրերու ջրամբար մըն էր: Քաղաքին գլխաւոր աղբիւրը որ մինչև ցայսօր գոյութիւն ունի, արեւելեան կողմը կը գտնուի: Ա. Կոյսին աղբիւրն է ան, զոր խաւմները Ում-Տաւան կը կոչեն (աստիճաններու մայր, քարէ աստիճաններուն պատճառաւ) որ ժայռին մէջ փորուած ջրմուղով մը Սելովամի աւազանին կը միանար: Աւելի վար, ձորին մէջ Պիր Էյուպ (Յորի աղբիւր) աղբիւրը կը գտնուէր, աղբիւր մը, որ անձրեւային եղանակին մէջ առատ ջուր կը հայթայթէր, որ մինչև անգամ փոքր առուակ մը կը ձևացնէր, սակայն այս հորը քաղաքին մէջ էր գտնուեր:

Սակայն բոլոր այս աղբիւրները անբաւական ըլլալով, Էնթէզէմէն հեռու գտնուող ջուրերը ջրմուղով բերին: Այս ջրմուղը դեռ կը տեսնուի արեւմտեան բլուրին զատիվայրին վրայ որ կ'երթայ մինչև Տաճարին շրջապատը, որ արեւմուտքէն եկող ուրիշ ջրմուղի մը հետ կը միանար:

Եթէ ջրաբաշխական այս իրողութիւնները ընդունինք, զիւրութեամբ պիտի կրնանք նշանակուած ջուրի մակարդակային ճամբաները հասկնալ եւ Յովսէփոսի տուած նկարագրութիւնը կատարելապէս յստակ պիտի ըլլայ մեզի համար:

Այս նկարագրութիւնը կուտանք չափերով մէջ, յետոյ իւրաքանչիւրին մասին պիտի տանք համառօտ մեկնութիւն մը:

(Շար.)

ՊԱՐԳԵՒՆՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԳԵՐԵՆՐՈՒ ԱՌԹՈՒՄ

"FROEBEL"

Շնորհակալութեամբ ստացած ենք Պ. Գէորգեանի (Կիպրոս) Froebel devant la pedagogie scientifique մանկավարժական գործը՝ ֆրանսերէնով: Ինչպէս կ'երևի յառաջարանի տեղ եղած ազգարարութեան, գրքոյը կազմուած է մեծաւ մասամբ Ֆրէտայէի L'Education de l'homme գործէն:

Անշուշտ սիրելի պիտի ըլլար եթէ Պ. Գէորգեանը հայերէնով պատրաստէր իր աշխատանքը, սակայն ֆրանսերէնի մէջն ալ՝ այնքան պարզուած եւ թելադրիչ է որ չենք կրնար զնահատանքով չմտածել իր մասին, երբ կը կարդանք գրքոյը: Պ. Գէորգեան զովելի խնամքով Ֆրէտայէի քիչ մը բարդ ու մանուածապատ գործէն ելուզած եւ հասկնալի սիստեմի մը մէջ դասաւորած է կարգ մը մանկավարժական զիտելիքներ, որոնք իրենց այս նոր մէկտեղումով եւ հասկնալիութեամբ, աւելի քան օգտակար եւ կրթիչ են, յանձնարարելի բոլոր անոնց, որոնք մանուկներու դաստիարակութեան սրբազան աշխատանքին են լծուած:

"ԱՍՏՂԵՐՈՒՆ ՏԱԿ"

Հանդիմանալով ընդունած ենք նոյնպէս Պ. Գէորգ Զէքիմեանի «Աստղերուն Տակ» բանաստեղծական ստուար հատորը, շուրջ 300 էջերէ բաղկացած: Յարմար տեսնին պիտի անոնց, որոնք պիտի սիրէին զգացակից ըլլալ բանաստեղծին կեանքի տխուր ու քաղցր հոգեպահերուն: Հատորը կազմող քերթուածները գրուած են մեծաւ մասամբ գոհացնելու իր չգոհացուող իղծերը, անաւարտ երազները եւ խորտակուած յոյսերը: Շահեկան է արուեստի սպասաւորին բով, հոն, հաստատել նաեւ յետպատերազմեան մեր երիտասարդութեան հոգեկան կարգ մը երեսները, որոնք այլապէս շահեկան կը դառնան բանաստեղծական այս հատորին մէջ: Այժմ կը բաւականանանք շնորհաւորել միայն հեղինակը, իր գրքի մասին վերապահելով մեր դատաստանը մօտաւոր եւ յարմար առիթին:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՍԵՊՂԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Պատմության աստուածահաւ խմբ իրաց յաղագս պատմութեան Սրբոյ
Յակոբեանց Առաքելական Եպիսկոպոս Արքեպիսկոպոս Երուսաղեմի.
ընկալեալ ի ձեռնամաշիկ պատմամեծար Մանեսի Տէր
Մելիոն գերբնիւր Բանանայէ Պալատու Սուրբ Եկեղեցոյն:

Ի ժամանակի պատրիարքութեան Սրբոյ
Աթոռոյն Երուսաղեմի Տեառն Գրիգորի
Շղթայակիր անուանեալ Սրբազան Ահա-
պետի և Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարք
Տեառն Յովհաննու Կոլոտ կոչեցեալ Սրբե-
պիսկոպոսի, կայր ոմն յազգէն Յունաց
Արապ Գալֆա ասացեալ, ճարտարապետ
ներքինապետի արքային, որոյ տունն էր
մերձ Մեթոհիին որ ի Ֆէնէա, և ամբարնոցն
ի ծովափն Այսոպարուի: Այս այր յուսացեալ
ի զօրութիւն ներքինապետին՝ յարոյց մեծ
վէճ ընդ ազգիս Հայոց յաղագս Սրբոյ Յա-
կոբեանց գերագահ Աթոռոյն Երուսաղեմի,
և յայն աստիճան բորբոքեցաւ այս վէճ
աղբային, մինչև հարկ եղև երանելի հայ-
րապետին Գրիգորի առնուլ զարքունի հրա-
մանադիրա՝ որ վասն մեր լինելոյ Սրբոյ
Յակոբեանց Աթոռոյն՝ եւ ելանել զալ ի
Պոլիս մեծ, որովք եւ քանիցս ի դատ
վարեալ ընդ Յունաց՝ չկարաց չահիլ ինչ,
քանզի նոցին կողմն, ձեռնառութեամբ
ներքինապետին, առաւել զօրացեալ երևէր.
վասն որոյ և զմեր սէնէտս առեալ ի կող-
մանէ տէրութեան՝ արգելուն անգր և որպէս
թէ լուռ մնան:

Այլ զկնի աւուրց՝ յանկարծ յերկոյեան
իմն պահու՝ լուր աղէտալի բթթոյ հասանէ
առ մերայինսն, թէ ի վաղիւն ընդ առաւո-
տուն զԱթոռն Սրբոյ Յակոբեանց տէրու-
թիւնն հանդերձեալ է տալ ազգին Յունաց:
Լուեալ զայս երկուց Սրբազան Հայրապե-
տացն՝ թէպէտև անհնարին տրտմութեամբ
լցան, բայց արթութեամբ զգօտին ընդ մէջ
ածեալ՝ մեծաւ հաւատով եզին զյոյս իւր-
եանց առ Աստուած, և երկրքին ի միասին
յերրորդ ժամու գիշերին դէմ եղեալ զնա-
ցին ի Պալատ, առ արքունի ճարտարապետ
Մահտեսի Աղայն, որոյ քարաչէն տունն
էր հանդէպ Սուրբ Հրեշտակապետ եկե-
ղեցոյն Պալատու: Ի մասնել նոցա անգր՝
տեսեալ զՍեղրաք աղա սիրելի որդի Մահ-
տեսի Մելքոնին, հարցանեն նմա՝ եթէ Մահ-

տեսի Աղայն ա՛ստ է, ունիմք ինչ հարկա-
ւոր բանս խօսել նմա: Իսկ նա խաբէ գնոսա
թէ Զէ՛ աստ: Քանզի հայր նորա դեռ նոր
մտեալ էր յանկողին, և ոչ կամի ձանձրա-
ցուցանել զնա: Այլ երանելիացն լուեալ
զստուգութիւն պատասխանի պատանեկին՝
տրտմութեամբ և ցաւօք դառնան յետս
եւ ընդ ելանել նոցա ի տանէ անտի, մինչ
հասանին ի գունն Սուրբ Հրեշտակապետ
եկեղեցոյն, յանկարծ մահահրաւէր իմն
ցաւ խօստուկի պատահի Սեղրաքին որում
ճարտար բժիշկք չգօրեն զդեղ ուղղու-
թեան գտանել. կոչեն զժամարար քահա-
նայն եկեղեցոյն, որում խոստովանեալ
մեղաց աստութեան՝ հաղորդի ի կենարար
մարմնոյ և արեան Քրիստոսի և ի նոյն
ժամու, ի պատիժ ստախօսութեանն առ
սուրբն Աստուծոյ, աւանդէ զհոգին իւր
առ Աստուած, զրկեալ ի վայելչութենէ
կենաց աստի: (*)

Այլ երանելիացն ուշ ի կուրծո արարեալ,
զիմեն անտի ի Լանկայ՝ ի տուն Մուրատեան
բարեպաշտօն Յարութիւն Ամիրային, որ էր
սիրելի հատաւածառ զենպետին (չէչիւլ-
խալամին): Տեսեալ սպասաւորացն Ամիրա-
յին զերկոսին Սրբազանսն՝ նոյն հետայն
զարթուցանեն զՄահտեսի Սմիրայն. որ և
փութանակի (զայ) առ նոսա և համբուր-
մամբ որոց աջացն հարցանէ. երջանիկ
հարք իմ սրբազանք, առ ի՞նչ ի մէջ գիշերի
աշխատութիւն յանձն առեալ եկեալ էք

(*) Արքունի ճարտարապետ Մահտեսի Մել-
քոնի որդիին՝ Մահտեսի Սեղրաքի յանկարծամահ
ըլլալու պարագան կը հաստատուի նաև Սրբոյ
Յակոբեանց տաճարին մէջ Սուրբ Միհայիլ մատ-
րան սատափեայ զրան վրայի հետեւեալ արձա-
նագրութեամբ. «Յիշատակ է աստուածաւէր
Տարսիսիցի Մահտեսի Մելքոնին և կողակցոյն
Հանի Նազուլին եւ իւր նախնիք ի կալիսէ մահուն
յանկարծ հարեալ ի Բաւոյիսն հոգոյ Հանի Սեղրաքին
և կենդանի որդւոյն Հանի Գրիգորին և ամենայն
զարմից նորա. ՌՃԶԳ (= 1734)»:

առ ծառայ ձեր: Եւ նոքա ասեն: Աստուածասէր Մահտեսի Սկիւճ, ոչ վասն մեր անձանց ինչ, այլ վասն պարծանաց տեղեացն համօրէն ազգիս Հայոց Սրբոց Յակոբեանց Աթոռոյն ազատութեան՝ յայտպիտի յանդէպ ժամու եկեալ եմք առ աղետականութիւն ձեր, զի եթէ առաւօտեան թողումք՝ զնայ ի մէջն աշնան չորս օր անձն ազգին, յաղիւտակեալ յանրարի ազգաց թշնամեաց: Եւ պատմեն միլլատմիւնէ գեղեղութիւնն: Ասէ Ամիրայն. Բարի է զոր ասէքզ, հարք իմ սրբազանք, այլ ի մէջ զիշերիս զիս՝ զգորեցից գնալ առ որ հարկ իցէ երթալ: Ասեն երանելի Հայրապետքն թէ՛ Մեք մեծաւ հաւատով և յուսով յանձն առնեմք զքեզ Աստուծոյ և ազօթս առնեմք՝ զի ընդ քեզ եղիցի և ի թիկունս օգնականութեան հասցէ: Իբրեւ լուաւ բարեպաշտ իշխանն զյուսահատութեան բանս նոցա, յանձն էառ գնալ, և ասէ. Ահաւասիկ յուսալով յօգնութիւն Աստուծոյ՝ ըստ ձերոց բանից գնամ, և զուք կացէք աստ և ազօթս արարէք, զի յաջողեցէ Տէր ըստ կամաց հաճոյից ձերոց: Եւ ջերմ սիրով համբուրեալ գտուրք աջս նոցին, ելեալ ի տանէն գնաց ուղղակի յօթեան գեղեղանի, ազգ արարեալ սպասաւորացն զարթուցանել ըզգեղանի Յունաց, ահա ա՛յս է սէնէտն Հայոց ազգին, (զոր մինչև ցայն վայր չէր ընթերցեալ և տեղեկացեալ ի նմանէ ինչ): Ասէ գեղեղան. Տէր իմ արքայ, եթէ հաճեցէ կամք ձեր՝ ընթերցուք միանգամայն զհրովարտակս զայս: Եւ նա հրամայեաց ընթեռնուլ, զոր և սկսաւ ի վերուստ ընթեռնուլ և մի առ մի բացատրել զամենայն սեպհականեալ սուրբ տեղիս մեր: Ապա սկսաւ ընթեռնուլ և ըզնգովսն ըստ իւրեանց օրինի, այն է թէ՛ Ո՛վ որ գտնաւ առցէ ի Հայոց ազգէն և տացէ այլոց ազգաց՝ ժողանդեցէ զվերոյ գրեալ նոգովսն: Իբրեւ լուաւ (արքայն) զբանս զայսոսիկ՝ զահլ հարեալ ասաց գեղեղան. Ո՛ր հայր իմ, միթէ անգիտութեամբ զնոգովսն զայսոսիկ ժողանդելոց էաք: Եւ իսկոյն հրամայեաց բերել զկաղամար և զգրիչ, կրկին մակագրեաց ի վերայ խառթին խառթ մի ևս թէ՛ Եւ ես դարձեալ վերստին ետու ազգին Հայոց: Եւ ապա գոհացան զՏեառնէ և շնորհակալ եղին զՍրէնսդէն իւրեանց, որ ի ձեռն տեղեան գերծոյց զարքայն յայնպիսի մեծ վտանգէ: Յետ այնորիկ

Եւ անգանոր տեսեալ զմեր արքայական հրովարտակ ի վերայ բարձին՝ ճանաչէ, և պատուէր տայ հրամանատարաց, զարթուցանել զարքայն, զոր և զարթուցեալ՝ ծանուցանեն զգալուստ գեղեղանին: Եւ արքայն ապշեալ ընդ անակնկալ և յանդէպ ժամանակի զալուստ նորա՝ ել արտաքս և ըստ ծիսի ողջունեալ զմիմեանս՝ նստին: Հարցանէ արքայն թէ՛ Ձի՞նչ պատճառաւ ի մէջ զիշերի զիմեցեր առ մեզ: Ասէ գեղեղան. Տէր իմ արքայ, ի գիշերիս հատաւ քուն աչացս, և ըստ ամենայնի անհանգիստ եղէ, զի երիցս անդամ մերս Մարգարէն երեւեալ յանուրջս իմ՝ հրամայեաց զալ անպատճառ առ Ձեր Տէրութիւնն, և ես հաւարեկեալ և անճար մեացեալ՝ եկի, և ոչ զիտեմ զի՛նչ իցէ պատճառն, զոր Տէր ի բարին կատարեցէ: Սկսան ապա աստի անտի խօսիլ: Եւ գեղեղան ճարտարութեամբ իմն եմոյծ ի մէջ խօսակցութեան զվէճն երկուց ազգացն, առ որ պատասխանի տայ արքայն թէ՛ Յերուսաղէմ քաղաքն լեալ է մեծագոյն վանք մի Մար-Եագուպ անուն, որ յառաջագոյն ազգի Յունաց եղեալ իցէ Եւ ապա խարգախութեամբ Հայք տիրեալ են մինչև ցարդ. արդ զարձեալ տալոց եմք ազգին Յունաց, ահա ա՛յս է սէնէտն Հայոց ազգին, (զոր մինչև ցայն վայր չէր ընթերցեալ և տեղեկացեալ ի նմանէ ինչ): Ասէ գեղեղան. Տէր իմ արքայ, եթէ հաճեցէ կամք ձեր՝ ընթերցուք միանգամայն զհրովարտակս զայս: Եւ նա հրամայեաց ընթեռնուլ, զոր և սկսաւ ի վերուստ ընթեռնուլ և մի առ մի բացատրել զամենայն սեպհականեալ սուրբ տեղիս մեր: Ապա սկսաւ ընթեռնուլ և ըզնգովսն ըստ իւրեանց օրինի, այն է թէ՛ Ո՛վ որ գտնաւ առցէ ի Հայոց ազգէն և տացէ այլոց ազգաց՝ ժողանդեցէ զվերոյ գրեալ նոգովսն: Իբրեւ լուաւ (արքայն) զբանս զայսոսիկ՝ զահլ հարեալ ասաց գեղեղան. Ո՛ր հայր իմ, միթէ անգիտութեամբ զնոգովսն զայսոսիկ ժողանդելոց էաք: Եւ իսկոյն հրամայեաց բերել զկաղամար և զգրիչ, կրկին մակագրեաց ի վերայ խառթին խառթ մի ևս թէ՛ Եւ ես դարձեալ վերստին ետու ազգին Հայոց: Եւ ապա գոհացան զՏեառնէ և շնորհակալ եղին զՍրէնսդէն իւրեանց, որ ի ձեռն տեղեան գերծոյց զարքայն յայնպիսի մեծ վտանգէ: Յետ այնորիկ

խնդիր մատուց արքային՝ շնորհել զհրովարտակն ինքեան, զի տացէ ազգին Հայոց, և նա յօժարական կամօք և սիրով ետ նմա։ Հուսկ ապա համոզելով զարքայն՝ ասէ. Տէր իմ, ահա ասիկ ծանեալք զշնորհ և զզթութիւն Արարչին. զոր արար մեզ. արդ՝ հրամայեալ հանգիցէ Տէրութիւն Զեռ և ծառայ քո առնում մինչեւ ցառաւօտ հանգիստ աստանօր։ Զայս ասելով յղեաց զարքայն ի ներքինս, և իսկոյն տուեալ զհրովարտակն միում ի հաւատարիմ ծառայից իւրոց՝ ասէ. Ա՛ռ զսա եւ փութով տար տո՛ւր Սոճա Յարութիւն հարազատին մերոյ։ Տարեալ զհրովարտակն սպասաւորին՝ ասէ. Ահա ասիկ բերի ըզխնն՝ զրեալն ձեր, վասն որոյ տո՛ւր ինձ հազար սկի ի պարգև։ Եւ նա ասէ. Արդարեւ արժանի իսկ է, յառաւօտուն եկ ի սենեակն և սոցես անպակաս։

Իսկ բարեպաշտօն Ամիրայն անպատմելի ուրախութեամբ սրտի յարուցեալ անտի փութանակի ընթացմամբ՝ իբրութեւս առեալ, գայ ի տուն և տեսանէ զերկոսին երանելի սրբազան Հայրապետքն, զի տակաւին բացաւ զլիւծ և յորդհոս արտաւածք կային յաղօթս, մատուցմամբ ի համբոյր շնորհաբաշխ սրբոց աջացն նոցին, ուրախական աւետեօք տայ զհրովարտակն՝ ասելով. Աչք ձեր և մեր լուսաւոր եղիցի՝ ահա ասիկ արժանահայց աղօթիւք ձերովք կրկին շնորհեաց մեզ Աստուած զցանկալին ազանց և զանգին զանձն՝ զԱթոռն Սրբոց Յակորեանց առաքելոց։ Եւ բարեմաղթութեամբ օրհնեն զարժանին օրհնութեան զՄահառի Յարութիւն Ամիրայն և զայս։

Իսկ ի լուսանալ առաւօտուն զնաց Արապ խալֆայն առ ներքինապետն զի առցէ զխնդրեալն իւր։ Եւ ներքինապետն ոչ զիտելով զիրն եղելութեան՝ մտանէ առ արքայն, որ իբրեւ տեսանէ զվատաշնորհն այն՝ նախատանօք յանդիմանէ զնա ասելով. Ո՛վ ամենաթշուառ չարագործ, դո՛ւ լինելոց էիր պատճառ արկանելոյ զիս ի ներքոյ այնպիսի բանագրանաց օրինաց մերոց։ Այլ ես բարեօք իմացեալ զստուգութիւն իրին՝ կրկին հաստատուն հրովարտակաւ շնորհեցի ազգին Հայոց զիւրեանց բնիկ սեպհական տեղիս։ Այսպիսի անարդութեամբ կրկին սեպեալ պետն ներքինեաց՝ կորագլուխ և ամօթալի ելանէ յերեսաց

արքային, առ որ ի մատչելն Արապ խալֆային առնուլ զակնկալեալ հրովարտակն՝ ասէ ներքինապետն թէ, Հայք ի մէջ զիւրի կատարեալ են զզործս իւրեանց՝ առեալ կրկին հրովարտակ ի մեծագոր արքայէն. զոր իբրեւ լուա՝ հիացեալ ապուշ մնաց։ Եւ մինչ խօսէին նոքա անդ՝ եկն գուժկան ոմն ի տանէն խալֆային ողբալով և ասէ ցնա. Զի՞ կաս արդեօք անդէն. փութա՛, զի որդին քո սիրելի յերկիր կործանեալ և ուշաթափեալ մնաց ապշութեամբ։ Ապա յարուցեալ կոծելով զանձն զնաց ի տուն, ուր տեսեալ զսիրելի որդին իւր ի պատանեկութեան հասակի այսպիսի պատահական մահաւոր մեռեալ, լայր և ողբայր անմխիթար, և ի միտ առեալ զչարիս, զոր խորհէր առնել այլոց, զղջայր և եղուկ կարգայր վատարախտ անձին իւրոյ։

Զհարկաւոր և զպիտանի պատմութիւնս այս մինչեւ ցարդ ոչ էր արձանացեալ զրով, այլ միայն աւանդութեամբ բանազէտ ձերոց լսուր։ Իսկ այժմ զրեցաւ առ ի ծանուցանել և ապանի եկելոց, զի իմացեալ փառս վերառաքեցեն Ամենագոր հաշագործողին և տացին ի խորոց սրտէ զողորմիս յայնմիկ ժամանակի գտանեցեալ ազգասէր և բարեպաշտ անձանց, և զի խնդրեսցուք ի Բարեբաբէն՝ զի մի պակասեցուցէ յազգէս մերմէ զայնպիսի հոգելի կարգաւոր և բարեպաշտ իշխանս, և օրինակ առեալ ի նոցունց բարուցն, հետեող լիցուք և մեք՝ ուղղելով զվարս մեր առ ի պատրաստ գտանիլ ի մենամարտիլ վասն ազգասիրութեան և մի՛ յետս նահանջել։

Կրեցաւ յամի Տեառն 1832 յամսեանն Մարտի, ի Պօլու՝ մինչ էի տարագիր անգանօր հանդերձ երկու որդւովքս Տէր Պաղտասարիւ և Տէր Ստեփանոսիւ։

Ես նուաւս Տէր Մելքոնս Պոլսեցի։

Հրատարակեց՝ Մ. Ն. Ն.

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ք Ե Ի Բ Ե Մ Ա Կ Ա Ն Ք

* 12 փետր. Եջ. — Սրբոց Վարդանանց Զորավարաց. — Ազգային այս տունը Ս. Յակոբեանց Միաբանությունն մէջ, տունը նկատուած է ժառանգաւորաց Վարժարանի սաներուն, ինչպէս Ս. Ստեփանոսին՝ Սարկաւազաց: Երէկ՝ նախատունակին, այսօր՝ գիշերային ժամերգութենէն մինչև յաւարտ Ս. Պատարագի, աշխոյժ և հոգեռանդն երգեցողութեամբ, ժառանգաւոր սաները պանծացուցին իրենց տունը, իրենց մէջէն իսկ ընտրուած դասապետներու առաջնորդութեամբ:

Ս. Պատարագը, Մայր Տաճարի Աւագ Խորանին վրայ, մատոյց ժառ. Վարժարանի և Ընծայաբանի Հոգեշնորհ Տեսուչ Տ. Եղիշէ Վրդ. Տէրաէրեան որ և քարոզեց, բնարան առնելով օրուան շարականէն՝ «Բամկանկան խումբ հաղարաց, որք ընդ նոսին նահատակեալք արխարապատեբարգմաւ, և հեղին զարկանս իւրեանց ի նորոգումն եկեղեցւոյ...»: Յոյց տուաւ նկարագիրը հայ ժողովուրդին համայնական պոռթկումին, դատին համար իր կրօնքին, հայրենիքին, իր եկեղեցիին, իր դոյութեան, Հերոսներ, սուրբեր, անսխիւք մարդեր էին անոնց առաջնորդները — գիտակցուած, իւրացուած զաղափարի մը պաշտպանութեանը համար զինուած էին ամէնքն ալ, ու կաղմեցին անմահ մէկ էջը իրենց ժողովուրդին արիւնոտ պատմութեան:

* 13 փետր. Ուր. — Սովորութեան համաձայն ամբողջ Միաբանութիւնն ու աշակերտութիւնը Ասորոց Ս. Մարկոս եկեղեցին դայցին, ուր Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ, և քարոզեց Տ. Պարգե Վրդ. «Յամենայն ժամ աղօթս արարէք» բընաբանով. քայտարից աղօթքին գերն ու անհրաժեշտութիւնը, ունենալու համար հոգիի խաղաղութիւն, մտքի անդորրութիւն և սէր: Յորդորեց հետեւիլ փրկչի պատուէրին, աղօթելով անձանձոյթ ջերմեռանդութեամբ:

15 փետր. Կիր. — Բռն Բաւկենցան. երէկ, կիրակմտից ժամերգութեան միջոցին Մայր Տաճարին թողոր սեղանները և տէրուհական պատկերները վարագորուեցան: Այսօր, Աւագ Սեղանին վրայ մատուցուեցաւ առաջին վարագորեալ Ս. Պատարագը: Դպրապետութեան պաշտօնը վարեց Լուսարարապետ Դեր. Տ. Կիրեղ Ծ. Վրդ. առնթրեցականից ունենալով երկու հոգեշնորհ վարդապետներ, ինչպէս հնաւանդ սովորութիւնն է:

* 17 փետր. Դշ. — Այսօր կատարուեցաւ Մեծ Պահոց Հսկումի առաջին ժամերգութիւնը, որուն ընթացքին քարոզեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը:

* 22 փետր. Բ. Կիրակի Մեծ Մանգ. — Արսաւման. երէկ, առաւօտուն, Ս. Պատարագը մատուցուած էր Ս. Թորոս եկեղեցիին մէջ, իսկ երեկոյն՝ «Հրաշափառ»ով հանդիսաւորապէս մուտքը կատարուած: Ս. Յարութենէն ներս, ուր, Հայոց Վերնատան մէջ, պաշտուեցաւ նաև երեկոյան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը: Այսօր,

Առաւօտեան ժամերգութեան հետ, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ նոյն վերնատան մէջ: Իսկ Ս. Պատարագի աւարտումին, Քրիստոսի Ս. Դերեղմանին շուրջ, երկից զարձամբ, կաղմուեցաւ մեծ ժանդէս թափօր, հանդիսապետութեամբ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր:

* 24 փետր. Դշ. — Հսկումին քարոզեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը. «Դնաց մարդ ի տուն իւր յաւիտենից» բնարանով: Յոյց տուաւ թէ այս աշխարհի վրայ համարողներ ենք մենք: Երկու կարգի յաւիտենականութիւններ կան — երջանկութեան և Տառապանքի: Յորդորեց արթուն և զգաստ մնալ մեր կեանքին մէջ որդեկոր հրեշտակի ծայրը սարսափ չպատճառէ մեզի երբ հնչէ փողը:

* 27 փետր. Ուր. — Տեառնընդառաջ, տօնին առիթով, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ: Քարոզեց Տ. Հայրիկ Վրդ. «Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց և փառք ժողովրդեան քում իսրայէլի» բնարանով: Յոյց տուաւ թէ Տեառնընդառաջը, որ հրեայ ժողովուրդին աղօթչին կեանքի մէջ մեծ հանդիսութեամբ կը տօնուէր, ունէր նաև իր հետ զաւաճաբար Մեախայի մը, Փրկիչի մը անմեռ յոյսին: Մարդկութեան զրկուած, անտարբեր, անիրաւուած տարբերը պիտի մտնեն ոլորտին մէջը այդ յոյսին, հոն հասնելու համար երջանկութեան իրենց բաղձանքին:

* 3 Մարտ Դշ. — Հսկումին քարոզեց Տ. Սերովէ Վրդ. «Զի որ ըստ Աստուծոյն տրամուծիւն է, աղաշխարութիւն փրկութեան գործէ» բնաբանով: Յոյց տուաւ վշտին, տրամուծեան երկու տարբեր — կործանարար և բարեբար — հանգամանքները: Աստուածային նպատակ մը պէտք է տեսնեն, զգան մարդիկ ոեւ իրողութեան մը մէջ, որպէսզի երբ վիշտն ալ իբրև իրողութիւն մը մարդկային կեանքին մէջ այցելէ մեզի, դառնայ բարեբար և դաստիարակիչ:

* 8 Մարտ Կիր. — Տնկալի. Անձրեւոտ եղանակին պատճառաւ կարելի չէլաւ Համբարձման լիւ ելլել, ըստ սովորութեան, կատարելու համար նախորդ երեկոյեան պաշտամունքները և Ս. Պատարագի մատուցումը: Ս. Յակոբի Մայր Տաճարին մէջ, վարագորեալ Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ, և քարոզեց Տ. Նորայր Վրդ.: Տնտեսի առակին թելադրութեամբը յորդորելով հաւատացեալները արթուն եւ գիտակից ըլլալ միշտ իրենց կեանքին մէջ, լաւ տնտեսելով իրենց յատահուած ոեւ գործ, պաշտօն կամ հարստութիւն:

* 10 Մարտ Դշ. — Հսկումին քարոզեց Տ. Արթուր Վրդ. «Ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդ ունայն է» բնաբանով: Յոյց տուաւ թէ Սովորման, իբրև թաղաւոր, իմաստուն, բանաստեղծ երգիչ ապրեցաւ կեանքը, իր բաղձազան երեսներու զեղեցկութեամբը, և սակայն ամէնէն յետոյ ինք է որ կը յայտարարէ Ամենայն ինչ ընդ ունայն է: Պարզեց կարգ մը տեսակէտները կեանքի ըմբռնումին — հաճոյքի, պարտականութեան գիտակցութեան, ունայնութեան — և յորդորեց որ իբրև քրիստոնեաներ

պարտինք կեանքը նկատել պարտականութեան գիտակցութիւն, մեղմիւում համար ունայնութիւնը այս աշխարհին:

✱ 15 Մարտ կիր. — Գաւառային, երէկ երկուշի «Հրաշափառ»-ով հանդիսաւոր մուտքէն յետոյ, կիրակւորից ժամերգութիւնը եւ նախատեսակը կատարուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարին կից հայապատկան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ: Այսօր, Գրիգորային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան նոյն տաճարին մէջ, իսկ Ս. Պատարագը՝ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, մատոյց Ամեն. Ս. Պատարագը Հայրը: Ս. Պատարագի աւարտումին, մեծաշուք թափօր կազմուեցաւ Ս. Գերեզմանին շուրջ, երիցս դարձաւ մամբ, հանդիսապետութեամբ Ամեն. Ս. Պատարարք Հօր, որ կենաց Խաչը ի ձեռին, կ'օրհնէր հաւատացեալ խառն բազմութիւնը: Դէպի վանք վերադարձին նոյնպէս թափօրով եւ «Որ պատու իրան» շարականը երգելով ամբողջ Միաբանութիւնը Պատրիարքարան եկաւ ուր, Ամեն. Ս. Պատարարք Հօր ձեռքէն ընդունեցաւ մէյ մէկ նշխար:

✱ 19 Մարտ եշ. — Հսկումին քարոզեց Գեր. Տ. Կիւրեղ Ծ. վրդ. «Դու գիտես զնախ իմ եւ զյառնել իմ . . .» բնաբանով: Յոյց տալէ յետոյ կարգ մը սխալ ըմբռնումները Աստուծոյ նախախնամութեան մասին, զայն նկատելով մարդոց կեանքովը հետաքրքրուող, մարդկութիւնը ինք իր բախտին ձգած աստուածութիւն մը, ճշգրէ ճշմարիտ ըմբռնումը Աստուծոյ պաշտօնարարին Աստուածաշունչով այնքան յստակօրէն յայտնուած:

✱ 22 Մարտ կիր. — Գաւառային, երէկ կէսօրէ յետոյ, Միաբանութեան եւ աշակերտութեան մէկ մասը Զիթենաց սարը բարձրացաւ, ուր կատարուեցան երկուշի, Հսկումին, Կիրակի օրուան գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները, եւ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ, մինչեւ գիշերուան ժամը 10ը: — Թեթեւ ամպերը արդէն իսկ թիպացեր էին իրիկնաղէմին, ու տեղատարաւ սաստկացեր: Գիշերն ամբողջ եւ այսօր անձրեւեց: Դժուարութեանց պատճառաւ, դարձաւ մաս մը միայն Միաբանութեան եւ աշակերտութեան լեռը գնաց ինքնաշարժերով թափօրով, Ս. Պատարագ մատուցանելու, իսկ ժողովուրդին համար Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիին մէջ:

✱ 24 Մարտ Դշ. — Հսկումին քարոզեց Տ. Հայկազուն վրդ. «Տէր եթէ զշրթունս իմ բանաս, բերան իմ երգեսցէ զօրհնութիւնս քո» բնաբանով: Յոյց տուած թէ չսանձուած, չը զսպուած լեզուն ի՞նչ աւերներ կրնայ գործել մարդերու եւ ազգութիւններու կեանքին մէջ: Մինչդեռ լեզուն մէկ պարզին է Աստուծոյ, անով քալելու եւ բարձրանալու համար առաքելութեան ճամբէն, դէպի բարձունքը գերազոյն էին:

✱ 26 Մարտ եշ. — Հսկումին քարոզեց Ամեն. Ս. Պատարարք Հայրը, «Իբր հաւատարիմ մինչեւ ի մահ, եւ տաց քեզ զպսակն կենաց» բնաբանով: Պարզեց ճշմարիտ պատկերը Յիսուսի հաւատարմութեան, իր առաքելութեան պաշտօնին մէջ

իրբե զորովագութ հայր, բարի հովիւ, անձնդիր առաջնորդ, որ ոչ մէկ վայրկեան ընկրկեցաւ իր կեանքին եւ առաքելութեան պաշտօնին կատարմանը ընթացքին:

✱ 29 Մարտ կիր. — Ծաղկազարդ, երէկ երեւի հանդիսաւոր մուտքը եւ «Հրաշափառ»-ի արարողութիւնը կատարուեցան Ս. Յարութեան Տաճարի Հայկական վերնատան մէջ: Ուր պաշտուեցաւ նաեւ նախատեսակը Ծաղկազարդի — Այսօր, առաւօտ կանուխ, նոյն վերնատան մէջ, գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւններէն վերջ, մատուցուեցաւ Ս. Պատարագը, որմէ յետոյ մեծահանդէս թափօր կազմուեցաւ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ, մոմեղէններ եւ արմաւենիներ ի ձեռին, Ըստ իրաւական սովորութեան, մեր թափօրին կը հետեւին Ղպտիններ եւ Ասորիներ, անոնք եւս թափօր կազմած: Այս հանդիսութեան յետոյ Միաբանութիւնն ամբողջ եւ աշակերտութիւնը խառն բազմութեան հետ, թափօրով վերադարձաւ Ս. Յակոբ, երգելով «Որ զխորհուրդ քո Գալստեան» շարականը:

Գովազդ. — Այս տարի ունեցանք զոհանուցիչ թիւով ուխտաւորութիւն մը եգիպտոսէն, Սուրիայէն եւ Պաղեստինի զանազան քաղաքներէն: Եւ այս երկուշի, ի ներկայութեան ուխտաւորներու եւ ժողովուրդի բազմութեան, կատարուեցաւ Գովազդի արարողութիւնը՝ խորհրդաւոր ու զան իրգեցողութեամբ: Վարագորուած բոլոր սեղանները, մատուռները, տէրուական պատկերները Ս. Յակոբայ Մայր տաճարին, բացուեցան ուխտաւոր եւ բնիկ հաւատացեալ խնդրամատոյցներու կողմէ: — Ըող. Տ. Հայկազուն վրդ. հրաւերկարողաց ներկայ հաւատացեալներուն մասնակցելու Ազունիէյի թոքախտաբուժարանի պատսպարեալներու ի նպաստ ամէն տարի այս օրին կատարուող հանդիսակութեան, յիշեցնելով այն խօսքը զոր Յիսուս պիտի ըսէ Դատաստանի օրը, իր արքայութեանը արժանի եղողներուն համար, թէ «Մերկ էի, հագուեցուցիք զիս, ծարաւ էի՝ ջուր, անօթի էի՝ հաց տուիք ինձի»: — Ամեն. Ս. Պատարարք Հայրը կատարեց Դանքացէքի տպաւորիչ արարողութիւնը, առնութեւր ունենալով Տ. Յովհաննէս վրդ. եւ Տ. Զաւէն Արեղան: Եկեղեցւոյ զոյգ զաներուն առջեւ զըրուած պնակներուն մէջ ամէն ոք զբաւ իր լուսման, որպէսզի գոյացած գումարով Պաղեստինի Հայութիւնն ալ իր օժանդակութիւնը տուած ըլլայ ազգօգուտ հաստատութեան՝ Ազունիէյի թոքախտաբուժարանին:

✱ 2 Ապրիլ, Աւագ Հիմեաքքի: — Նախորդ տարիներու նման կանոնաւորապէս կատարուեցան Ապուխարոյաց արձակման կարգը, Ս. Պատարագի մատուցումը (պատարագիչն էր Լուսաբարապետ Գեր. Տ. Կիւրեղ Ծ. վրդ.), Ոսկուայի կարգը, ի ներկայութեան ուխտաւոր եւ բնիկ խառն բազմութեան եւ բարձրաստիճան օգետական պաշտօնակալներու: Արարողութիւնները ամէնքն ալ կատարուեցան զխաւորութեամբ Ամեն. Սրբազան Պատարարք Հօր:

Երեկոյեան ժամը 5.30ին, կազմուեցաւ եկե-

դեցական յատուկ թափօր, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիէն՝ առաջին քանգէն մեր փրկչին՝ զէպի Կայիափայ քահանայապետի տան տեղը, երկուրդ քանգը, Ս. Փրկչի մեղապատկան վանքը:

Ժամը Տէն մինչև կէս գիշերը անց, կատարուեցաւ Խաւարման գիշերի պաշտամունքը: Մեծ Հսկումի քարոզը խօսեցաւ Տ. Արթուր վրդ. «Եւ համբուրեաց զնա...» քնարանով: Դերկայացուց Զուգան իբրև խանդավառ հրեայ երիտասարդ մը, ազգային ազատագրման գաղափարներով տոգորուն, և որ սակայն յուսախաբ եղած ըլլալուն համար իր ակնկալութիւններուն մէջ մատնեց իր վարդապետը: Ու բաղդատութեան դրաւ նոյն գիշերուն մէջ տաղաւայով երկու հոգիները, երկու եղբրեր տիեզերքին — մարդը և Աստուած — երկուքն ալ մինակ: Բայց Յուզան հարազատ եղբայրն է մարդերուն, որոնք ամէն օր ուրացումովը կ'ապրին իրենց հրազներուն, սկզբունքներուն, իրենց Աստուծոյն:

✽ 3 Ապրիլ, Աւագ Ուրբաթ: — Առաւօտուն՝ Խաչելուքեան կարգը, երեկոյին՝ Թաղման նախատեսակը կատարուեցաւ պատշաճ լըջութեամբ և հանդիսաւորութեամբ: Մայր Տաճարի դասին կեդրոնը յատուկ գերեզման մը պատրաստուած էր, ծաղիկներով, մոմեղէններով և այլ թանկարժէք իրեղէններով զարդարուած:

✽ 4 Ապրիլ, Աւագ Նախագի: — Պաշտօնական և իրաւական սովորութեանց համաձայն, Աւագ-Թարգման Տ. Հրազդան Արեղայ և քանի մը վարդապետներ, ընկերակցութեամբ Ս. Զարուսթեան Տաճարի խաւած զանապաններու, ժամը 9ին պաշտօնապէս գացին Ս. Զարուսթեան Տաճարին զուռները բանալու: — Ժամը 11.30ին պաշտօնական թափօրը, զխաւարութեամբ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, ճամբայ կ'ելլէ, խուռն բաղմունքեան մը սեղմ գիծերուն մէջէն: Ժամը 1ին, Ս. Գերեզմանի դրան կնքումէն յետոյ՝ հայ և յայն երկու վարդապետներու ձեռքով, յայնեք թափօրի կ'ելլեն Գերեզմանին շուրջ: Մեր լուսանկար՝ Տ. Մուշէղ վրդ. Հայրապետեան, յունաց պատրիարքին հետ միասին կնիքը քակելով Ս. Գերեզման կը մտնեն, ուր միակ լուցեալ կանթեղէն իրենց մօմերը վառելով, կը փոխանցեն Գերեզմանի աջ ու ձախ կողմերը բացուած լուսամուտներուն քով սոյսող «Լուսակիրներուն, որոնց խաբաքանքիւր իր թափօրի հանդիսապետին կը տանի Ս. Գերեզմանէն մատուցուած նուիրական լոյսը: Այս տարին ևս հայ «Լուսակիրները» ձեռքէ ձեռք փոխանցելով, վայրկեան մը ժամանակի մէջ լոյսը հասցուցին վեր՝ մեր վերնատունը, ուր, Ս. Գերեզմանին նայող պատշգամբէն, Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրը օրհնեց Գերեզմանին շուրջ հաւաքուած ուխտաւորութիւնն ու բաղմունքեան: Ապա հայերը թափօր կազմեցին Ս. Գերեզմանին շուրջ, զխաւարութեամբ լուսահան Տ. Մուշէղ վրդ. ի, Եպիսկոպոսական խոր ի գլուխն, ու ամբողջ ժողովուրդը զիրար կ'ողջունէր աւետելով՝ «Քրիստոս յաւեալ ի մեռելոց...»:

Ապա ամբողջ Միաբանութիւնը և ժողովուրդը, թափօրով ու երգով, նուիրական լոյսը իրենց

հետ, վանք վերադարձան: Ժամը 4ին մատուցուեցաւ ճրագալոյցի խորհրդաւոր ու յանկուցիչ իրիկնաղէմի պատարագը:

✽ 5 Ապրիլ, Չափիկ: — Կէս գիշերէն քիչ յետոյ, Միաբանութիւնը Ս. Զարուսթեան Տաճարը իջաւ: Առաւօտեան ժամնորդութեան սկիզբին՝ «Հարց»ին, ամբողջ եկեղեցական դասը, շուրջառազեկաւ, մոմեղէններ ի ձեռին թափօր կազմած Ս. Գերեզմանին շուրջ, շարունակեց պաշտամունքը:

Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ: Պատարագեց՝ Եպիսկոպոսական խոր ի գլուխն, և քարոզեց, Տ. Գեորգ վրդ. «Յարեաւ Աստուած և ցրուեցան ամենայն թըշնամիք նորա» քնարանով: Յոյց տուաւ թէ Քրիստոնէութեամբ ու Քրիստոսով սրբացած ու նուիրականացած խաչը դարձած է անարգ գործիքը համարուելէ, նոյնինքն Քրիստոսի Զարուսթեան իրողութեամբը: Ով որ կարենայ իր խաչը տանիլ համբերութեամբ, անիկա պիտի գտնէ իր յաղթանակը՝ յարութիւնը:

Ս. Պատարագէն վերջ Միաբանութիւնը վանք վերադարձաւ, ճամբան թափօր կազմած երգելով «Քրիստոս Յարեաւ ի մեռելոց...»: Պատրիարք քարան լուսազարդ զանիւնը բարձրացան, ուր Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը ընդունեց Զարուսթեան աւետիսը և օրհնեց ուխտաւոր ու բնիկ հայհասարակութիւնը, հայցելով Բարձրեալէն հօվանին իր աստուածային իմաստութեան ու բարութեան, անդորրութեանը համար մարդկութեան խռոված հոգիին:

Երեկոյին, Ս. Զակարեանց վանքի մեծ բակին մէջ տեղի ունեցաւ մեծահանգէս արարողութիւնը անդաւազնի, զխաւարութեամբ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, և ի ներկայութեան խուռն բաղմունքեան՝ բակն ու տանիքները լեցուցած:

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

✽ 6 Ապրիլ Բշ. — Հետեւալ անձնաւորութիւնները այցելեցին Պատրիարքարանս, ի շնորհաւորութիւն Ս. Զատիկի տօնին: —

Երուսաղէմի Նահանգային Կառավարիչ Վսեմ. Քիլիմ-Բօշ, ընկերակցութեամբ իր օգնականներուն և զխաւար պաշտօնատարներուն. — Վսեմ. Չիֆ. Սէքրէթարի կողմէ իր օգնականը՝ Րուհի Պէյ Ապրէլհատի. — Երուսաղէմի Անկիթքան Եպիսկոպոսը իր հետեւորդով. — Երուսաղէմի Եպիսկոպոսական Եկեղեցւոյ Դերկայացուցիչ Կանոնիկոս Հայր Պրիշմէն. — Իսլամական Բարձր Ժողովին Նախագահը երկու հետեւորդներով. — Հելլէն Պ. Հիւպատոսի կողմէ իր ղեւանապետը. — Ռուս Միաբանութեան Փոխարորդը իր հետեւորդներով:

✽ 7 Ապրիլ Գշ. — Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը հետն ունենալով Լուսաբարապետ Կեր. Կիրեղ Ի. վրդ. և Միաբանութեան և Եթովպոսականներ, Ս. Զատիկի տօնին առթիւ շնորհաւորական այցելութիւն տուաւ Յունաց Պատրիարքարանը և

Ֆրանչիսկեաններու կիւսողտալին: — Նոյն օրը, միևնույն առթիւ Պատրիարքարանս այցելեցին հետեհալները: Պաղեստինի վսեմ, Բարձր Գոմիսերի կողմէ իր թիկնապահը: — Յունաց Ս. Պատրիարքը, երկու եպիսկոպոսներով և վարդապետներով: — Ղպտոց Ս. եպիսկոպոսը, իր Միաբանութեան անդամներով: — Ասորւոց Ս. եպիսկոպոսը, իր Միաբանութեան անդամներով: — Հայկաթուղիկաց Պատրիարքը: — Յոյն կաթողիկոսի փոխանորդը:

Իսկ յետ միջօրէի, Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը հեան ունենալով Լուսարարապետ Գեր. Տ. Կիւրեղ Ի. Վրդ. և փոխադարձ շնորհաւորութեան այցելութիւն տուաւ Ռուս Միաբանութեան փոխանորդին:

✱ 8 Ապրիլ Դէ. — Պատրիարքարանս այցելեց Ֆրանչիսկեաններու կիւսողտը՝ Առաջաւորաց Ժողովի անդամներով, ի շնորհաւորութիւն Ս. Զատկի:

— Նոյն օրը, ի դիմաց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Հոգ. Տ. Գէորգ Վրդ. ձանազեան, հեան ունենալով Հոգ. Տ. Տ. Հայկազուն և Պարգե վարդապետները և Հոգ. Տ. Հրազդան Արեղան, շնորհաւորական փոխադարձ այցելութիւններ տուաւ Ղպտոց և Ասորւոց Ս. եպիսկոպոսներուն, Հայ կաթողիկոսի Պատր. փոխանորդին, Յոյն կաթողիկոսի փոխանորդին, Հայէջ Միաբանութեան Մեծաւորին, և Սիոնի Տօրմիսիոնի վանքի Մեծաւորին:

✱ 11 Ապրիլ Եր. — Երուսաղէմի Իրանեան Պ. փոխ Էկեպատոսը այցելեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, ի շնորհաւորութիւն Ս. Զատկի:

✱ 15 Ապրիլ Դէ. — Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր այցելեցին Բրէթորիայի Անկիլիքան եպիսկոպոս Դեր. Վիլֆրիդ Պէթթը, և Դեր-Գնդապետ Ս. Ի. Հընտ Տէրզ:

Ո Ի Խ Տ Ա Ի Ո Ր Ն Ե Ր

Այս տարի, Զատիկան տօնու առիւ, հալառակ պատերազմի սեղմած տագնապին եւ նանապահողական ոչ այնքան հեշտ պայմաններու, ունեցանք շուրջ 200 ուխտաւորներ. մեծաւ մասամբ եկած Սիւրիայէն եւ եգիպտոսէն:

Վանական վարչութեան կողմէն եղած կարգադրութեանց համեմատ, Աւագ Թարգման Տ. Հրազդան Աբեղայ եւ Տ. Արքուն Վրդ. Հաշիսեան առաջնորդեցին զանոնք Ս. Յարութիւն, Բերդեհեմ, Դերսեմանի, Համբարձման լեռ, Ս. Հրեշտակապետաց մենաստան, Ս. Փրկչի վանք, ապա Մեռեալ Ծով, Յուդան, Երիւզ եւ այլ սնորհական տեղերու սրբավայրեր. իւրաքանչիւր տեղւոյն վերաբերեալ սուրբգրական, ազգային եւ տեղական պատմութիւններն ու աւանդութիւնները պարզելով իրենց. ինչպէս նաեւ,

ի պահանջել հարկին ի Ս. Յարութիւն, ի Բերդեհեմ, եւ ի Յուդան, ուխտաւորաց յատկ հոգեւոր պատշաճութիւններ եւս կատարելով:

Մէկ կողմէն պատմութիւնը իր բանդակում անուերներովը, միւս կողմէն, կրօնքը՝ իր սաւառնող խորհուրդովը, ներածօրէն խօսեցան անոնց հոգիներուն: Վանգի հոս, այս յաւիտեական փառքին մէջ, արուեստէն ու գիտութենէն աւելի կրօնքին միտքի բանաստեղծութիւնն է որ կ'իջնէ հոգւոյն խորը, ուր մարդկային սխաղոթութենէն աւելի աստուածային յայնութեան լոյսը կը նաւագայրէ:

Շնորհիւ Աւագ Թարգման Տ. Հրազդան Աբեղայի բարեացակամութեան, եւ Տ. Արքուն Վրդ. ի եղանակին ու պերնախօսութեան, մեր այս տարւան ուխտաւորները մեկնեցան աւելի քան գոն եւ հրամանգուած այն բոլորէն որ յատկ է միայն Հայ Երուսաղէմին:

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ԱՏԻՍ-ԱՊԷՊՈՅԻ ՄԷՋ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը՝ Ասիս-Ապէսպայի Հոգեւոր Հովիւ Արժ. Տ. Յովնանէս Քանանայ Կեփեքեանէ ստացած է 5 Մարտ 1942 թուակիր հետեւեալ նամակը, որ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Ասիս-Ապէսպայի Հայ գաղութի ներկայ վիճակի մասին.

«1942 Ամանորի առթիւ շնորհաւորական հարբը եւ Ս. Երուսաղէմի գրպանի Օրացոյցն ստացայ թուականէս հինգ օր առաջ: Ամենապատուութեանդ հայրական օրհնութիւններն զօրավիզ եղան ծառայիդ, շարունակելու իր պատշօնը ներկայ հոգեկան տագնապալի օրերուն մէջ:

Հայ գաղութս հիմա, ուրսուն եւ հինգ ընտանիք, հանգիստ ու հանգիստ կը գրապին իրենց առօրեայ գործերով՝ Նորին Վեհափառութիւն Հայր Սեղասէ Կայսեր հայրական հովանիին ներքէ: Առեւտրական գործեր այնքան զոհացուցիչ չեն ներկայիս, համայն աշխարհի ներկայ կացութեան պատճառաւ, որմէ մենք ալ մեր կարգին ազդուած ենք ուղղակի կամ անուղղակի: Սակայն եւ այնպէս, փառք Բարեբառին, ապրելու ամեն միջոցներ առատօրէն կան ու կը մնան: Ազգային Դեորգոօ Վարժարանը այս տարի կրցանք բանալ հարիւր տասն Նախակրթարանի եւ Մանկապարտեզի աշակերտներով: Ազգային Սուրբ Դեորգ եկեղեցին, բոլորովին մեր տաճարութեան տակ, կը շարունակէ Սուրբ Ժամերգութիւնները, ի միաբարութիւն հաւատացելոց»:

Ն Ի Կ Ո Ղ Ա Յ Ո Ս Ա Դ Ո Ն Յ

Դառն կակիծով լսեցինք մահը յայտնի պատմագէտ ու բանասէր Փրոֆ. Ն. Ադոնցի: «Սիոն», ազգային այս սուգին մէջ կը մասնաւորէ իր վիշտը հանդէպ անգուգական իր աշխատակցին, որուն անդարմանելի կորուստը աւելի քան աղէտ մըն է:

Բնիկ Զանգեզուրցի, Ադոնց ծնած է անցնող դարու 70ական թուականներուն: Նախնական կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, ապա Էջմիածնի Գէորգեան հեմարանը: Յետոյ կ'աւարտէ Փեթերսպուրկի համալսարանին Արեւելեան Լեզուներու բաժինը, աշակերտելով գլխաւորաբար մեծահռչակ հայագէտ Փրոֆ. Ն. Մառի եւ ուրիշներու: Դեռ ուսանող՝ Ադոնց ուշագրաւ եղած է հայ լեզուի եւ պատմութեան նկատմամբ իր բացառիկ հետաքրքրութեամբ եւ ընդունակութիւններով, եւ ուսուցչապետ Մառի յանձնարարութեամբ՝ ուսուցիչ՝ նոյն ճիւղերու ուսուցումին՝ համալսարանում:

Դասախօսելով Փեթերսպուրկի համալսարանին մէջ հայ լեզուի եւ պատմութեան շուրջ, հրատարակած է նաեւ հայ եւ օտար լեզուներով բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս՝ «Վասիլ քիւզանդական մեծագոյն կայսրը», «Վրիգոր Պարթեի հարցարանը եւ Եզնիկ», «Հին Հայ Շինականութիւնը», «Հայեր Բիւզանդական զիտութեանց մէջ», «Յուստինիանոսի դարաշրջանը», «Առասպէլներ Մօրիկ եւ Կոստանդին քիւզանդական կայսրերու մասին», «Յովհ. Զմէկի կայսեր նամակը» եւն: Ասկէ զատ ունի բազմաթիւ պատմագիտական եւ բանասիրական յօդուածներ զանազան հայ պարբերականներու, ի մասնաւորի «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, ինչպէս՝ «Քաղաքական հոսանքներ հին Հայաստանում», «Բագրատունեաց փառքը» եւն: Մանանդեանի, Ս. Խաչատրեանի, Հացունիի, Ակինեանի, Զօպանեանի եւ ուրիշ պատմաբանասէրներու դէմ եւ թեր իր յօդուածները այդ կարգի հարցերու շուրջ, հատորներ կ'ընդգրկեն: Երիտասարդութեան հրատարակած է «Բանքեր զրականութեան եւ արուեստի» կիսամեայ շրջի հանդէսը:

1919ի վերջերը Ադոնց անցաւ արտասահման, հաստատուելով նախ Լոնտոն, ապա փոխադրուելով Փարիզ: Քանի մը տարի ետք ան հրաւիրուեցաւ Պրիւքսէլի համալսարանին կողմէ իբրեւ դասախօս հայ լեզուի ու պատմութեան, եւ հոն՝ Պրիւքսէլի մէջ կնքեց իր մահկանացուն:

Իր մահը ինչպէս ըսինք աղէտ մըն է, վասնզի Ադոնց կը մեռնի առանց լիովին տուած ըլլալու ինչ որ կարող էր տալ: Քանքարաթաքոյց մը չեղաւ անշուշտ, վասնզի պատմութեան գերեզմաններէն դուրս կանչեց մեծ եւ լուսաւոր հայ դէմքեր, փառաւորելով իր ժողովուրդի անունը յաջա աշխարհի: Բայց չլեցուց մեր սպասումը իրմէն. կ'ըսենք ասիկա պարսաւէ աւելի՝ հիացմանը մէջէն իր արժանիքին:

Երուսաղէմը իր իմացական հմայքին մէջ բարձրացնելու համար, հանգուցեալ Թորգոմ Արքազանը, եւ ներկայ Մեսրոպ Ս. Պատրիարքը կը մտածէին օգտուիլ իրմէն, զինք Ս. Աթոռս հրաւիրելով. բայց յառաջադրութիւնները չիրականացան, հպատակելով ժամանակի դժնդակ հարկադրանքին:

Կեանքի մէջ չկայ աւելի նենգ եւ անմտածելի հնարաւորութեանց խաղերովը այնքան յղի ինչ մը՝ որքան ժամանակը ինքնին: Ի՞նչ արժէքներ, ի՞նչ ոյժեր ինկած ու անհետացած են իր անիմաստ կամ անանուն մոռացումին ծոցը:

Ադոնցի կեանքը իր մտքի, կորովի, գործի ու պարտականութեան բոլոր երևաններուն մէջ եղած է ստոյգ առաքինութեանց հանդիսարան մը: Ճշմարիտ գիտունի մը միայն վայելուչ բարիքով, իր մեծ հմտութենէն իրաւունք չտուաւ ընաւ իրեն՝ խրոխտալ միտքով խոնարհներուն եւ սնանկներուն հանդէպ, ու անոնց չմերժեց երբեք իր աջակցութեան եւ խրախուսին նպաստը:

«Սիոն», սրտազգած վիշտով եւ օրհնութեամբ կ'արձանագրէ մեծանուն գիտունի, պատուական հայուն եւ իր անգուգական աշխատակցին մահը:

Օրհնէնք եւ հանգիստ իր հոգիին: